

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ԵՒ ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆԻ ՆԱՍԱԿԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՍՍՏԹԵՆՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Մայիս 1942ին, Բ. Աշխարհամարտի ամենէն տագնապալի օրերուն, Կոստան Զարեան, իր երկրորդ կնոջ ու զաւակին հետ, լքեց իտալական իր բնակավայրը՝ Ֆլորանս, եւ մեկնեցաւ Մ. Նահանգներ, հաստատուելով Նիւ Եորք։ Ամերիկեան իր բնակութեան ընթացքին (1942-1947) լոյս տեսան Նաւը Լերան Վրայ վէպը (1943) եւ Միացեալ Նահանգներու առաջին հայագիտական պարբերաթերթը՝ *Armenian Quarterly*ն (1946), որ 1945-47ին գործած Ամերիկա-Հայկական Մշակութային Ընկերակցութեան հրատարակութիւնն էր՝ Զարեանի խմբագրութեամբ։ Վերջինս գոտտ մշակութային-հայագիտական ուղղութեամբ կը գործէր¹, թէեւ ունէր անուղղակի հովանաւորութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան Հայ Դատի Յանձնախումբին (Armenian National Committee), որուն քարտուղարն էր Զարեանը միեւնոյն ժամանակաշրջանին։

Այս բոլոր հարցերուն մասին ակնարկուած կամ որոշ տարողութեամբ գրուած է զանազան առիթներով, յատկապէս՝ տարբեր տարիներու մեր հրապարակումներուն եւ յօդուածներուն մէջ²։ Սոյն հրապարակումը կը ներկայացնէ Զարեանի եւ այդ ժամանակաշրջանի իր սերտ գործակիցներէն մէկուն՝ քաղաքական ու կուսակցական յայտնի գործիչ, Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացեանի (1882-1969) 1942-1950 ժամանակաշրջանի թղթակցութեան ցարդ ծանօթ բաժինները։

Ընթերցողը պիտի նկատէ, որ բացակայող նամակներ կան, որոնց ճակատագիրը յայտնի չէ։ Հրապարակումին մէջ եղած ակնարկութիւններէն բացի, օրինակ, Մարտ 1944ին Հայրենիք օրաթերթին մէկ խմբագրականը կ'անդրադառնար հայոց վերաբերեալ օտարալեզու գրականութեան անհրաժեշտութեան՝ Վրացեանի *Armenia and the Armenian Question* (Պոստըն, 1943) անգլերէն գրքոյկին հրատարակութեան առիթով, եւ կը սկսէր այսպէս․-

«Զարմանալի է, ինչքան քիչ ծանօթ են ամերիկացի մտաւորականները հայերին եւ Հայկական Հարցին։ “Armenia and the Armenian Question”ը ցնցեց նրանց, որոնք կարդացին այդ լաւ եւ պարզ գրած գիրքը։ Շատերն եկան մօտս լուսաբանութիւններ խնդրելու՝ յուզուած եւ շահագրգռուած։

Այսպէս կը գրէ իր մէկ նամակին մէջ Կոստան Զարեան՝ մատը դնելով մեր կեանքի վիրաւոր կողմերէն մէկուն վրայ։ Ամերիկացի մտաւորականութիւնը մեզ չի ճանչնար եւ, հետեւաբար, չի ալ հետաքրքրուիր մեզմով, իսկ մե՞նք - ի՞նչ կ'ընենք, որ մեզ ճանչնան ու սիրեն»³։

Զայտնարեւոտած այս նամակը, ամենայն հաւանականութեամբ, ուղղուած ըլլալու է գիրքին հեղինակին՝ Մ. Վրացեանին։ Գուցէ այդ եւ ուրիշ նամակներ պահուած ըլլան Հ. Յ. Դաշնակցութեան կեդրոնական արխիւին մէջ (Պոստըն)⁴։

Միւս կողմէ, հաւանական է, որ Վրացեանի գրած նամակներէն շատեր պահուած ըլլան Զարեանի անձնական արխիւին մէջ, որ կը գտնուի Երեւան, իր շառաւիղներուն տրամագրութեան տակ, սակայն ներկայիս մատչելի չէ։

Զարեան եւ Վրացեան առիթը ունեցած են իրենց յարաբերութիւնը նորոգելու 1951-54ին, երբ Զարեան հաստատուած էր Պէյրութ ու «Նշան Փալանճեան» Ճեմարանի նոր նշանակուած տնօրէն Վրացեանի կարգադրութեամբ հրաւիրուեցաւ արուեստի պատմութիւն դասաւանդելու ճեմարանի վերին կարգերուն: 1953ին Զարեան Նաւր Լերան Վրայի յատուկ թուղթի վրայ տպուած օրինակներէն մէկը մակագրած է Վրացեանին հետեւեալ կերպով. - «Իմ սիրելի բարեկամ Ս. Վրացեանին, որի հետ այնքան նշանակալից օրեր ենք անցրել եւ պիտի անցնենք»⁵:

Պէյրութէն մեկնելէ ետք, կը թուի թէ երկու մտաւորականներուն կապը շարունակուած չէ: Վրացեան, սակայն, 1961ին՝ Զարեանի Երեւան այցելութենէն ու Դաշնակցութեան դէմ արձակուած խօսքերէն ետք, գրած էր յօդուած մը (ըստ երեւոյթին՝ անտիպ), ուր քննադատած էր գրագէտին այդ կեցուածքը՝ բաղդատելով զայն անցեալին հետ, վկայելով հետեւեալը. -

«Երբ 1945-ին, Նիւ Եորքում, Դաշնակցութիւնն հիմնեց Հայ Դատի Յանձնախումբը, Զարեանը յօժարակամ յանձն առաւ աշխատակցել «միջակ մտաւորականների» եւ «վաճառականների» հետ, ամսավճարով, ի հարկէ: Ուսշինկքըն գնաց առ ոտս Սենատորների, հայագիտական պարբերաթերթ խմբագրեց, ժողովների մասնակցեց: Եւ այստեղ եւ ո՛չ մի տարակարծութիւն երեւան չեկաւ Դաշնակցութեան եւ Զարեանի միջեւ:

Այնուհետեւ Զարեանը դասախօս եղաւ Բէյրութի Համազգայինի Ճեմարանում դարձեալ «միջակ մտաւորականների» հետ եւ նոյնպէս ոչ մէկ սկզբունքային կամ ոչ-սկզբունքային տարակարծութիւն չնկատուեց Դաշնակցութեան եւ իր միջեւ»⁶:

Հրատարակուող նամակները, խիստ կարեւորութիւն կը ներկայացնեն յաւելեալ, թէեւ ոչ-ամբողջական, լոյս սփռելու համար Զարեանի այդ տարիներու կեանքին ու գործունէութեան վրայ: Անոնց մէջ կը գտնենք արժէքաւոր տեղեկութիւններ Նաւր Լերան Վրայի հրատարակութեան նախապատմութեան մասին, Վրացեանի ընդարձակ մէկ նամակը՝ վէպին մասին որոշ քննադատական մօտեցումով, Զարեանի կենսագրական ամփոփում մը՝ իր ձեռքով գրուած, մանրամասնութիւններ՝ Հայ Դատի Յանձնախումբի աշխատանքներուն մասին, բոլշեիկներու կողմէ գողցուած կարեւոր նամակի մը ակնարկութիւններ⁷, եւն.: Յատուկ շահեկանութիւն կը ներկայացնեն նաեւ Զարեանի քաղաքական հայեացքները, որոնք որոշակի հեռաւորութիւն ունեցած են 1940ական թուականներու Դաշնակցութեան պաշտօնական գիծէն, ինչպէս կը պարզեն 1943ին Աւետիք Իսահակեանի աղմկայարոյց մէկ յօդուածին շուրջ արտայայտած մտքերը:

Կ'արժէ այս առիթով մէջբերել հետեւեալ հաստատումը Հայրենիք օրաթերթի խմբագրականներու մէկ շարքէն, նուիրուած՝ համանուն ամսագրի 25ամեակին (1947). «Անգամ Կ. Զարեանը, որ Դաշնակցական երբեք չէ եղած եւ այսօր ալ չէ, գոյութիւն չունի անոնց [ոչ-դաշնակցականներուն. Վ.Մ.] համար, որովհետեւ ան գրած է Դաշնակցական] “Հայրենիք”ի մէջ եւ սերտ կապ պահած է ու կը պահէ Դաշնակցականներու հետ»⁸: Ոչ-դաշնակցական հոսանքը ընդհանրապէս Զարեանը համարած է Դաշնակցութեան ազդեցութեան տակ արտադրած գրագէտ մը. մօտ երկու տասնամեակ ետք, Նաւր Լերան Վրայի երեւանեան հրատարակութեան առիթով պայթած գալկակողութեան օրերուն,

Անդրանիկ Անդրէասեան կը գրէր, թէ «արտասահմանի մէջ, շուրջ քառասուն տարի, Կոստան Զարեան ապրեցաւ ու գրեց դաշնակցական միջավայրէն ներս, եւ իր գրիչին ու համբաւին վարկով ծառայեց այդ հոսանքին քաղաքական վարքագծին: Եւ բնական էր, որ ընդգրկած ըլլար անոր որդեգրած դաւանանքն ու մեկնութիւնը վերջին կէս դարու ազգային եղելութեանց եւ պատմական դէպքերուն: Ու տակաւին բնական էր, որ իբրեւ հաւատարմութեան տուրք անոնց՝ երբեմն հարուածէր կամ անուանարկէր ներկայ Հայաստանը: Անոր այդ կարծիքներն ու վարկածները իրենց գրական շեշտուած քանձրացումը գտան «Նաւը լերան վրայ» վէպին մէջ, լոյս ընծայուած «Հայրենիք» տպարանէն, 1943 թուականին»⁹: Անցողակի նշենք միայն, որ արտասահմանի մէջ, սակաւ բացառութիւններով, Զարեան ընդհանրապէս հայութենէն կամ դաշնակցական ազդեցութենէն հեռու ապրած է, իսկ Նաւը լերան վրայ վէպը մեծաւ մասամբ գրուած է 1930ականներու վերջերուն՝ Գորֆու կղզին եւ իտալիա ապրած շրջանին:

Նամակները պահպանուած են Համազգային Հայ Մշակութային Միութեան արխիւին մէջ (Պէյրութ) (Զարեանի գրած նամակները՝ ցուցակ թիւ 3, պահարան IV, էջ 10, Վրացեանի 1943ի նամակը՝ ցուցակ թիւ 3, պահարան IV, Դ-19), բացառելով 1946ի եւ 1950ի նամակները, որոնք կը գտնուին Եղիշէ Զարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին (Երեւան) մէջ (Կոստան Զարեանի Ֆոնտ, թիւ 103): Թիւ 1, 2 եւ 22 նամակները մեքենագիր են, միւսները՝ ձեռագիր: Նիւթերը նոյնութեամբ կը հրատարակենք, պահելով լեզուական եւ ուղղագրական հարազատութիւնը, եւ անոնց կցելով մանրամասն ծանօթագրութիւններ՝ ըստ մեր միջոցներու ընձեռած կարելիութեան: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Armenian Weekly շաբաթաթերթի խմբագիր Սաչիկ Մուրատեանին (Պոստըն), որ մեր խնդրանքով Հայրենիք օրաթերթին վերաբերող մատենագիտական որոշ տուեալներ հայթայթեց:

Ա.

27-10-42

15 West 76th St. N.Y.

Յարգելի Պ. Վրացեան,

Կարող եմ փոխադարձաբար ձեզ վստահացնել, որ ձեր այցելութիւնը շատ հաճելի եղաւ թէ ինձ եւ թէ կնոջս¹⁰ համար: Մենք յոյս ունենք, որ երբ նոյնից վերադառնաք Նիւեորկ մեզ չալիտի մոռանաք:

Պատասխանեմ ձեր նամակում նշած երկու հարցերին:

«Նաւը լերան վրայի» հայերէն հրատարակութեան համար¹¹ ձեր առաջարկած պայմանները չեմ կարծում որ նպատակահարմար [sic] լինեն: «Տատրագոմի Հարսի»¹² առանձին հրատարակութեան համար էլ «Հայրենիքը» պիտի հանէր թղթի ծախքերը եւ մնացած ամբողջ եկամուտը ինձ տար: Արդ, տասը տարիից աւելի է անցել, բայց ես ոչ մի սէնք չեմ ստացել եւ նաեւ ոչ մի հաշիւետութիւն¹³: Յիշում եմ, այն ժամանակ էլ, Աւ. Ահարոնեանը¹⁴, Կ. Սասունի¹⁵ եւ Ռուբէնը¹⁶ պնդում էին Հ.-ի վարչութեան պարտաճանաչութեան [sic] վրայ, բայց, դժբախտաբար, դուրս եկաւ հակառակը: Ցաւալի է աւել, բայց ինձ թուում է որ «Հայրենիքի» վարչութեան մտայնութիւնը -- այդ ինձ

յայտնի է նաեւ ուրիշ օրինակներից -- ոչ մի բանով չի տարբերում հայ հրատարակիչների այն մտայնությունից, որով հայ գրողի աշխատանքը ոչինչ է եւ իրենց շահը ամեն ինչ է... Վաղը ո՞վ պիտի գնա[յ] հսկի թէ ի[նչ]քան ծախս արած է, քանի՞ օրինակ տպւած է, ի՞նչքան ծախւած է եւ այլն: Աւելացնեմ նաեւ, որ այդ պայմաններով որեւէ տպարան գիրքս կարող է տպել եւ այդպիսի առաջարկություն էլ արած են:

Ըստ ինձ, միակ լուագոյն եւ ընդունելի ձեւը այս է. ես կարող եմ ծախել «Հայրենիքին» իրաւունքը հրատարակելու օր[ինակի] համար 1000 օրինակ եւ նրանք ինձ պէտք է վճարեն կանխաւ որոշւած մի գումար: Այդպիսով՝ դժգոհութեան ոչ մի պատճառներ չեն լինի եւ թէ ձեր եւ իմ ժամանակս կ[ը] խնայի:

Անկեղծօրէն պէտք է աւելացնեմ, որ այս թալէիս, ինձ աւելի է հետաքրքրում անգլիերէնի վերածելու հարցը քան բուն հայերէն հրատարակութիւնը: Նախ, որովհետեւ, կարծում եմ, ներկայ պարագաներում, եթէ գիրքը ամերիկացիների մօտ յաջողութիւն ունենայ, կարող է վերաբարձել մեր դժբախտ հարցը, ապա՝ որովհետեւ հայերէն հրատարակած իմ գործերից ես ոչ մի նիւթական շահ եմ ունեցել եւ ոչ բարոյական բաւականութիւն: Այս ճահիճից, լքբի [sic], փողոցային հայիոյանքներից դուրս եւ փոքրիկի եւ նախանձոտ եւլոյթներից ուրիշ բան չեմ տեսել: Ինքը «Հայրենիք» ամսագիրը, կարճամիտօրէն մոռանալով նրան տւած իմ աջակցութիւնս, երբեմն իջել է դեղին թերթերի աստիճանին եւ տեղի տւել ա՛յնպիսի գրածքների, որոնք պատիւ չեն բերում ոչ նրա հրատարակողներին եւ ոչ նրա շուրջը նախանձոտ աչքերով հսկող սպառած գրագէտներին¹⁷:

Թող այդ մնայ մեր մէջ:

Գալով մշակոյթային կենդրոնի կազմակերպման հարցին, կարծում եմ, որ մի բան դուրս պիտի գայ: Շատ մտաւորականներ, արեստագէտներ եւ ինքը առաջնորդը¹⁸ գաղափարը ոգետրութեամբ ընդունեցին: Առաջնորդը ասեց, որ ինքը վաղուց մտածել էր այդ մասին, որ այդպիսի մի միութիւն միանգամայն անհրաժեշտ է, իբրեւ հակառակ հոսանքների միացման կէտ, որ ինքը ամեն բան պիտի անի աջակցելու համար այս ձեռնարկին եւ նոյն իսկ պատրաստ է իր տրամադրութեան տակ ունեցած 4000 դոլ[արը] դնել իբրեւ ընկերութեան հիմնագումար: Առ այժմ նա շատ զբաղւած է եւ միայն եկող ամիս պիտի կարողանանք առաջի[ն] հաւաքոյթը հրաւիրել:

Ակնարկեց ձեզ եւ Պ. Դարբինեանի¹⁹ մասին՝ զանգատելով: Հաւատացրի նրան որ դուք ամեն կերպով մեզ պիտի օգնէք եւ միայնգամայն [sic] համակիր էք գաղափարին:

Հիմա, բաւական է որ փոքրամիտ մարդիկ --ինչպէս այդ միշտ էլ պատահում է հայ իրականութեան մէջ-- չմիջամտեն եւ ամեն ինչ խանգարեն...²⁰

Տեսնենք:

Ընդունեցէք իմ եւ կնոջս ջերմ բարեւները:

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Բ.

3-11-1942
15 West 76th. St. N.Y.

Յարգելի Պ. Վրացեան,

Երեկ Պ. Խաշմանեանը²¹, Դարբինեանի յանձնարարութիւնով, եկել էր մօտս խօսելու համար վեպի հրատարակութեան մասին: Նա առաջարկում էր վեպը հրատարակել «Հայրենիք» օրաթերթում թերթօնի ձեւով, ապա առանձին գրքով: Ես այդ առաջարկութիւնը չունդունեցի [sic], թեպէտ միթական տեսակետից կարող է ինձ համար եւ ատելի շահատր լինել: Խաշմանեանը ինձ ասեց, որ դուք էլ դեմ էք այդ ձեւով հրատարակելուն եւ մախնդրելի [sic] էք համարում որ վեպը լոյս տեսնի միանգամայն գրքով:

Ուրախ եմ, որ այդ հարցում համաձայն ենք:

Ապա, երկայն խօսելուց յետոյ, եկանք որոշ համաձայնութեան. վեպը պիտի հրատարակւի ձեր առաջարկած պայմաններով, իսկ ինձ, իբրեւ կանխավճար, պիտի տան 500 դոլար:

Յուսամ որ դրանով հարցը կարելի է համարել փակւած եւ կ[ը] մնայ գործի սկսել: Լաւ կ[ը] լինէր եթէ Վարչութեան գլուխը գտնուող Պ. Արմէն Վա[հ]էն²² գոնէ մի օրով զար այստեղ, որոշելու համար թղթի, կողքի եւ տպագրութեան ձեւը: Հայ հրատարակութիւնները ընդհանրապէս ճաշակով չեն փայլում եւ լաւ կ[ը] լինէր որ գիրքը լոյս տեսնի պարզ բայց վայելուչ տեսքով:

Ընդունեցէք իմ եւ կնոջս ջերմ բարեւները:

Կ. ՉԱՐԵԱՆ

Գ.

10-12-42
15 W. 76th St. N.Y.

Յարգելի Պ. Վրացեան,

Շատ շնորհակալ եմ ձեր սրտցաւ մամակի համար: Վիրաբուժական գործողութիւնը որին ենթարկուեցի²³ բաւականի[ն] ժամանակ խլեց ինձանից, բայց վերջ դրաւ այն անտանելի ցաւերին, որոնք ինձ հանգիստ չէին տալիս, մի քանի տարիներից ի վեր: Այժմ դեռ թոյլ եմ, բայց յուսամ շատ շուտով պիտի կարողանամ վերսկսել աշխատել, թեպէտ աշխատելը երկրաշարժային այս դէպքերի²⁴ միջոցին շատ դժար է:

Ձերոյ յարգանքներով
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

- Թերթերը դեռ չստացայ:

Դ.

8-1-43
N.Y.

Յարգելի Պ. Վրացեան,

Շատ լաւ: Ուրախ եմ որ կարողացաք «Հ[այրենիք]»-ի վարչութիւնը համոզել եւ շնորհակալ եմ ձեզ:

Երբ Պ. Արմեն Վահեն գայ այստեղ նրա հետ ամեն ինչ կ[ը] պարզենք, որ-
պէս զի ապագային քիւրիմացութիւններ տեղի չ'ունենան:

Շնորհաւոր Նոր Տարին:

Ջերմ բարեւներ մեր կողմից.

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Ե.

23-1-1943

15 West 76th St. N.Y.

Յարգելի Պ. Վրացեան,

Ուզում էի գրել մի քանի օր սրանից առաջ, բայց որոշեցի սպասել «Հայ-
րենիք» օրաթերթի յաջորդ քերին, ակնկալելով նոր լուսաբանութիւններ Աւ[ե-
տիք] Իսահակեանի վերին աստիճան կարեւոր նամակի առթիւ²⁵:

Դժբախտաբար, այդ լուսաբանութիւնները չեկան եւ ձեր պատասխանի
երրորդ առաջնորդողը²⁶ այնքան յուսախաբիչ էր եւ այնքան անհամապա-
տասխան մեր ազգային շահերին, որ պարտք եմ համարում այդ մասին ձեզ
յայտնել իմ կարծիքս:

Պէտք է այնտեղ ապրած լինել, պէտք է մեծամասնականների²⁷ մտայնու-
թիւնը մօտից ճանաչել՝ հասկանալու համար Իսահակեանի նամակի քաղա-
քական ահագին կարեւորութիւնը: Նրանք, շատ խելացի կերպով, առիթ բռնե-
լով Խատիսեանի եւ միւսների գործ[ու]նութիւնը²⁸, առաջին քայլը արին միու-
թեան մի գիծ ստեղծելու ձեր կուսակցութեան հետ: Չվարանեցին գովել ձեր
անցեալ գործ[ու]նութիւնը եւ ասացին այնպիսի բաներ, որ ոչ ոք չէր մտա-
ծում որ պիտի ասեն: Պարզ է, որ եթէ նրանք դիմում են այդ միջոցին, այդ
նշանակում է, որ վաղը պիտի ներկայանան այնպիսի պարագաներ, երբ ամ-
բողջ հայութեան կուռ միութիւնը անհրաժեշտ պիտի լինի:

Չեմ հասկանում, ի՞նչպէս է որ դուք այդ չհասկացաք եւ, վախում եմ,
տարած նեղմիտ կուսակցական շահերից, չկարողացաք օգտուել նրանից:
Ի՞նչ է, վերջ վերջով [sic], քաղաքական մարդու դերը, եթէ ոչ՝ օգտագործել
ներկայացող պարագաները ի նպաստ ազգային գերագոյն շահերի համար:
Մեզ համար միանգամայն աննպաստ ներկայ պարագաներում մտածել կու-
սակցական ինչ որ «պրինցիպների»²⁹ մասին եւ յոյս դնել չգոյ եւ երեւակա-
յական կարելիութիւնների վրայ, առնուազ[ն] միամտութիւն է, եթէ ոչ նեղմտու-
թիւն: Այդպէս անուանած Ատլանտեան Չարտրին³⁰ ոչ մի հասուն մարդ չի հա-
ւատում եւ նոյնիսկ՝ նրա ստորագրողները: Քաղաքական գայլերի ձեռքում,
այդ մութ, քողարկւած եւ հսկասական դօկումենտը³¹ ժամանակատր եւ պար-
տադրւած գէնք է միայն: Բաւական է լսել լեհացի եւ ուրիշ ճնշւած ազգերի
ներկայացուցիչներին այդ մասին, դրանում համոզելու համար: Եւ մենք
--անցեալում այդքան շնական կերպով խաբւած-- մե՞նք պէտք է նրանց հա-
ւատանք... Եւ այդ, երբ շահագրգռւած տաճկասիրութիւնը այս աստիճանի է
հասել որ յատուկ հրամաններ են տւած հայի եւ Հայաստանի անունները
չարտասանել իսկ: Աւելին. ինձ համար ոչ մի տարակոյս չկայ, որ տաճիկնե-
րին լայն խոստումներ են արել ի վնաս մեզ, այն շատ հաւանական պարա-
գային եթէ Ռուսաստանի եւ իրենց շահերը խաչածենեն Փոքր Ասիայում: Տա-
ճիկներին սիրաշահում են, զինում նրանց, ահագին քանակութեամբ կենսա-

մթերքներ դրկում, դեղօրայք եւ այլն, ա՛յն ակնկալութեամբ, որ վաղը Տաճկաստանը կարող է հանդիսանալ այն վայրը, որտեղ կարելի պիտի լինի կանգնեցնել ռ[ու]սական յառաջդիմութիւնը դէպի Միջերկրական³²: Թ[ու]րքերին նոյնիսկ խոստանում են օգնել իրենց պանիսլամական ձգտումների մէջ: Այդ տեսակէտից, շատ բնորոշ է «Քրիստ[իան] Սայանսի»³³ քոթակցութիւնը Անկարայից դրկած, ուր մարդիկ պարզ ձեզ ասում են որ համակրում են Կովկասի եւ ուրիշ վայրերի քուրքերի միութեան Տաճկաստանի հետ³⁴: Շատ բնորոշ է նաեւ Վիլկիների³⁵ եւ ուրիշների բռնած դիրքը, այսինքն ա՛յն մարդկանց, որոնք վաղը, կասկած չկայ, կոչւած են կարգադրելու աշխարհի բաները:

Պարզ է նաեւ, որ ամերիկեան վերջին ընդդութիւնները [sic] առաջ են բերել թէ՛ այստեղ եւ թէ՛ Անգլիայում հետադիմական [sic] եւ աշխարհական քօրիների³⁶ մի ճակատ, որպէս զի միասնաբար կուեն Սով[ետական] Ռուսաստանի ոտնձգութիւնների դէմ: Արդ --եւ շան գլուխը հէնց էստեղ է պառկած-- այդ ոտնձգութիւններից մէկն էլ տաճկահայկական գաւառների ազատագրումն է: Ռուսաստանը մինչեւ հիմա, յամառօրէն, չի ստորագրել Տաճկաստանի սահմանների անձեռնմխելիութիւնը, չնայած բոլոր ճնշումներին:

Այս պարագաներում, ի՞նչ է մնում մեզ անել՝ եթէ ոչ, առանց վարանելու միանալ նրանց, որոնցից կախւած է մեր նահանգների ազատագրումը եւ ցրւած հայութեան ի մի ժողովելը հայրենի հողերի վրայ:

Արդեօք պատմութիւնը մեզ ոչ մի դաս չտուա՞ւ: Լիպ[արիտ] Նազարեանցը³⁷ պատմում էր, որ երբ գնաց Պոլիս Դաշնակցութեան չէզոքութիւն առաջարկելու Գերմանիայի կողմից³⁸, Կոմիտէի ժողովի անդամները ոտքի կանգնեցին թէ «մենք չենք կարող դաւաճանել Ալգաս-Լոռեմը»³⁹... Արդեօք հիմա էլ պիտի ասենք թէ մենք չենք կարող դաւաճանել Ատլանտեան Չարտրը եւ ընդունւած ռամկավարական գեղեցիկ սկզբունքները...

Աչքի առաջ ունեցէք որ, նախատեսւում է նաեւ մի ուրիշ պարագայ. եթէ Գերմանիան համոզւի որ պիտի պարտւի՝ նա դուրս պիտի նետի նացիներին եւ խորհրդային կարգեր ընդունելով, պիտի միանայ Ռուսաստանին: Այդ կարելիութեան մասին խօսւում էր Իտալիայում երբ դեռ այնտեղ էի: Դրա հետեւանքը այն պիտի լինի, որ աշխարհը պիտի կազմակերպեն ոչ թէ Ատլ[անտեան] Չարտրի չեղեալ, մանւածոյ եւ վիլսօնապատ⁴⁰ սկզբունքներով, այլ Կոմիտէներն⁴¹ սկզբունքներով: Այդ մեզ համար միանգամայն անտարբեր է, որովհետեւ մեր տունը կարող է այրւի եւ մենք պէտք է նրան ամեն կերպով եւ բոլոր միջոցներով պաշտպանենք: Նախ Հայաստանը, նախ հայ ժողովուրդը, ապա սկզբունքները եւ կուսակցութիւնը: Թող Հայաստանը միանայ, թող հայ ժողովուրդը հաւաքւի իր հողերի վրայ, յետոյ կ[ը] մտածենք նաեւ ուրիշ հարցերի մասին:

Եթէ ողջմիտ քաղաքականութիւնը այս չէ, ի՞նչ է:

Չեր երբորդ հօդւածը [sic] գրւած է կուսակցական մարդու ձեռքով եւ ոչ պետական մարդու ձեռքով⁴²: Այդպիսի պարագաներում առաջնորդել անձնական ոխով, ներքին շահերով եւ ամբոխավարական միտումներով՝ ազգային դատի անտեսում է: Հայ բօլշեիկները այդ քայլը անելով շա՛տ լաւ գիտէին ինչ են անում: Այդ նշանակում է, որ նրանք չեն վարանում սկզբունքները զոհել, երբ գերագոյն ազգային շահերը այդ պահանջում են: Շատ բաներում կարող ենք նրանք մեղադրել, բայց չենք կարող ասել, որ նրանք հայրենասիրութիւնից զուրկ են: Նոյնը, մանաւանդ, Իսահակեանի համար:

Ձեր կուսակցական գործերի մեջ խառնելը՝ ոչ իմ գործս է եւ ոչ իմ իրաւունքս: Այս նամակը գրած է հայից՝ հայի, ձեզ անձամբ եւ իմ բարեկամ Դարբինեանին, որին խնդրում եմ կարդաք:

Թւում է ինձ, որ պէտք է մի կերպ այդ սխալը ուղղել: Ի՞նչու, օր[ինակի] համար, քայլե[ր] չանել Լիտւինովի⁴³ մօտ, որ, զոնէ տարիներ առաջ, ինձ վրայ բանիմաց եւ լայնախոհ մարդու տպաւորութիւնն էր թողել:

Յայտնի է, որ նրանք քաջալերում են զանազան ուկրաճեական, ռուսիական [sic] եւ առհասարակ սլաւական ծագում ունեցող տարրերին: Ինձ այնպէս է թւում, որ նրանք պէտք պիտի ունենան նաեւ հայկական միացեալ մի կազմակերպութեան ուժ տալու համար իրենց առնելիք ապագայ քայլերին:

Ռուսական յաղթութիւնից վախցած, ամերիկացիները եւ անգլիացիները շտապում են ստեղծել միացեալ մի Խորհուրդ, որ պիտի որոշումներ տայ նաեւ [յ]ետ-պատերազմական հարցերի շուրջը: Այդ Խո[ր]հուրդը մի քանի օրից պիտի ժողովի Լոնդոնում:

Ուստի, ժամանակ պէտք չէ կորցնել: Դէպքերը կարող են շատ աւելի արագ զարգանալ քան մենք կարծում ենք: Իսահակեանի նամակը դրկւած է ճիշտ ժամանակին: Հասկանանք:

Ձերմ բարեւնեքով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

2.

I-V-43
15 W 76th St. N.Y.

Միքելի Վրացեան,

Վէպիս մասին ձեր յայտնած կարծիքը ինձ համար շատ բանկազին է, որովհետեւ դուք անձամբ ապրած էք այդ ժամանակաշրջանը եւ եթէ ժամանակի ոգու արտայայտութեան տեսակետից որեւէ անհարազատ բան լինէր, անմիջապէս կ[ը] նշմարէիք: Ասեմ նաեւ, որ դուք առաջին հայն էք, որ կարդում էք վէպս, ուստի ձեր գնահատանքը ինձ համար կրկնակի արժէք ունի, որի համար յայտնում եմ ձեզ իմ շնորհակալութիւններս:

Գանք ձեր արդարացի նկատողութիւններին.

1) Ուղղագրական սխալները գիտեմ որ բազմաթիւ են: Նրանք առաջ են գալիս մի քիչ անփ[ու]թութիւնից եւ մի քիչ էլ տգիտութիւնից: Բանը նրանումն է, որ ես հայ դպրոց չեմ տեսել եւ հայերէնս սովորել եմ աւելի ականջով քան գրքով: Այդ պատճառով էլ տաճկահայ եւ ռուսահայ արտասանութիւնները խառնելով՝ առաջ են եկել այդպիսի սխալներ ինչպէս կրակոտ-հրեղէն, ասեց-ասաց եւ այլն: Միշտ երագել եմ ռ[ու]սահայ մի քերականութիւն ունենալ՝ երբէք չեմ յաջողած: Իբրեւ սրտի մխիթարանք՝ ասեմ, որ Զօլա[յ]ի⁴⁴ եւ նոյնիսկ Ռընանի⁴⁵ նման գրողներն էլ այդ թերութիւնը ունեին...

2) Կարծում եմ որ ռուսերէն բառերը պէտք է մեծ մասամբ թողնել առանց քարգմանելու⁴⁶, նախ որովհետեւ տպագրական տեսակետից տգեղ է, ապա որովհետեւ այս գործը ռուսահայ գրողի գործ է եւ պէտք է տպւի, ինչպէս տպւեր Հայաստանում: Մի քանի տեղ, ինչպէս Господи помилуй⁴⁷, կարելի է եւ քարգմանել իբրեւ բացառութիւն:

3) Վէպը պետք է միշտ պահի անցեալ կատարեալը: Ես նկատել եմ որ ուրիշ տեղեր, նիւթով տարած, այդ կարեւոր պարագան մոռացել էի եւ սկսել էի ուղղել, բայց դուք եկաք եւ յանձնեցի ձեզ առանց ընթերցումս շարունակելու:

Յաւր նրանումն է, որ երբէք մօտս ոչ մի բանիմաց հայ չեմ ունեցել, որին գրածներս կարդամ եւ որը ի վիճակի լինի թերութիւնները մատնանշել: Երբ մարդ մտածում է, որ մի Տօլստօյի⁴⁸ գործերը տպագրւում էին 30-40 անգամ եւ որ իր կինը, աղջիկը, քարտուղարներ ուղղում էին փռած սխալները կամ մատնանշում նրան՝ մարդ շատ չի յուսահատւում ... (սրտի երկրորդ մխիթաբանք...)

Ես բախտաւոր եմ, որ ձեզ նման գրականութիւնը հասկացող եւ սիրող մի բարեկամ ժամանակ է գտնում սրտին մօտ առնել իմ գրածս եւ իր հմուտութեան [sic] աջակցութիւնը բերել:

Շատ ուրախ պիտի լինեմ ձեզ ունենալ իբրեւ անկեղծ բարեկամ՝ սրտի եւ մտքի բարեկամ ինչպէս դուք ասում էք: Հայերի մէջ իսկական եւ ոչ մի բարեկամ չեմ ունեցած եւ հայութեան հետ խօսել եմ մի տեսակ փակւած բերդից՝ պաշարւած բերդից: Չարմանալի չէ՞: Ընդունեցէք իմ եւ ընտանիքիս ջերմ բարեւները: Սպասում ենք ձեզ Նիւ Եորկում:

Ձեր անկեղծ
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

Թող Դարբինեանը կարդայ Admer Emin Yalman-ի⁴⁹ յօդածը Free World-ում⁵⁰: Տեսէք ի՞նչ աներեսութիւն եւ այդ ամերիկացիները եւ պրինցիպները...

Է.⁵¹

22/VI/1943/Բոստոն

Սիրելի Չարեան,

Յաւում եմ, որ, կամքիցս անկախ, նամակս ուշացաւ:

Կարծում էի՝ թէ պիտի կարողանամ Նիւ Եորք գալ եւ տեսնել Ձեզ հետ՝ դժբախտաբար, անկարելի եղաւ:

Ընթացիկ գործերս, ճամբորդութիւններս, վերջերս էլ փոքրիկ տկարութիւնս պատճառ եղան, որ «Նաւը լերան վրայ» վէպի ընթերցումը ուշ աւարտեմ: Նորերս միայն լրացրի եւ պետք էի գգում գրելու Ձեզ այդ մասին: Երանի՜ թէ հնարաւոր լինէր անձամբ խօսել, թերեւս, աւելի դիւրին կը լինէր բացատրել: [մտքերս արտայայտել]:

Վէպը կարդացի լարւած հետաքրքրութեամբ, սկզբից մինչեւ վերջ. յաճախ, վիճելով Ձեզ հետ, երբեմն բողոքելով [ըմբոստանալով ձեր կարծիքների դէմ], շատ անգամ համակարծիք լինելով [Ձեզ] եւ միշտ ապրելով ու յուզուելով Ձեր ապրումներով ու յուզումներով: Իբրեւ արուեստի գործ՝ մնայուն ու լիարժէք երկ էք նւիրել [տւել] Հայոց գրականութեան, որի համար շնորհաւորում եմ Ձեզ սրտանց: [Վէպը երեւոյթ պիտի լինի մեր արդի գրականութեան մէջ, պիտի գրադեցնէ հանրային միտքը եւ պիտի ապրի մեր գրականութեան պատմութեան մէջ, առանց մաշելու ժամանակի ժանգից]⁵²:

Եւ սակայն, մի քանի [հիմնական ու երկրորդական] բաներ կան, որոնք, իմ կարծիքով, պետք չէ որ [տեղ գտնէին] լինէին վէպի մէջ [իբրեւ օրգանապէս ոչ-անհրաժեշտ] եւ որոնք, ըստ իս, մեծապէս վնասում են գործին, եւ [որոնք]

կարող են *[սրբագրել]* Ձեր կողմից, եթե *[Դուք էլ]* համամիտ գտնւեք ինձ եւ կամենաք:

Այսպէս - Ձեր երկը յղացումով եւ իրացումով ազգային դիցագնավէպ է - *épopée*⁵³: Դիցագնավէպը պատկերացնում է դարաշրջանի *[պատմական]* հանգամանքներն ու ոգին՝ իրենց բնորոշ ու հարազատ յատկանիշներով՝ լուսաւոր թէ ստուերաւոր: Դիցագնավէպի մէջ պայման չէ, ի հարկէ, որ անպատճառ պատմական փաստեր արձանագրեն: Բայց եթէ պատմական փաստ է յիշում, պէտք է որ հարազատ*[օրէն արձանագրուի, կամ գոնէ միտումնաւոր կերպով չխեղաթիրուի]* լինի իրականութեան: Մանաւանդ ոգին, մթնոլորտը, *climat*-ն⁵⁴ չպէտք է լինեն միտումնաւոր, այլ *[բնական,]* ճշմարտութեան համապատասխան, այսպէս կը ստացուի ծուռ հայելի, միտումնաւոր մի գործ:

Իմ տպաւորութիւնս այն է, որ այս տեսակետից Ձեր վէպը մեղանշում է իրականութեան *[դէմ]* *[խոցելի կէտեր ունի]*: Սկզբից մինչեւ վերջ նկատում է մենակ *[վէպում տիրական է]* հեզնական *[ու յոռետես]*, չասելու համար բացասական վերաբերում դէպի Հայաստանի մարդիկ ու ժամանակի պայմանները: Հայաստանի գիւղացին՝ տգէտ, բթամիտ, խորամանկ, ընչաքաղց, պետական բնագոյից զուրկ: Հայաստանի բանորր՝ նոյն բանը: Հայաստանի քաղքենին՝ հայրենասիրութիւն չունեցող, շահախնդիր, որկրամոլ, շայտ Տանձիբարովներ ու Ստեփան Մարկոսովիչներ⁵⁵: Հայաստանի մտաւորականութիւնը՝ տժգոյն, անգիտակից, զրաբան, անգործնական: Պետական վարիչները՝ խեղճ, *[վարժապետներ]* «սահմանափակ մտքով վարժապետներ» եւ «նեղմիտ կուսակցականներ»: Կառավարութիւնը - «երկու շաբաթ մի անգամ կառավարութիւնը փոխում էր»⁵⁶: Պարլամենտը - «Պարլամենտի նիստերը շարունակում էին գիշեր ու ցերեկ», ուր դատարկամիտ մարդիկ «հրավառ ճառեր» էին արտասանում⁵⁷: Վարչապետը - «Աշոտ Երկաթ»ի⁵⁸ հանդէսին ճառող ծիծաղելի մի մարդ⁵⁹: Հայաստանի մայրաքաղաքը՝ մի մեծ գաղթական, լեցած մեռնող գաղթականներով, խուժանով ու մաուզերիստներով... Է՜, եղա՞ւ: Հապա, ուրեմն, ինչպէ՞ս ստեղծեց հայոց պետութիւնը «անձեւ քառսից»⁶⁰:

Վէպը չի ներկայացրել ու բաւարար չափով չի հիմնաւորել այն օրերին Հայաստանում ոգին - հայրենասիրութիւն, գոհաբերութիւն, անսահման նւիրում ու խանդավառութեան բարձր ոգին, այն արտասովոր տենդը, հոգեկան թռիչքն ու պափոսը, որ յատուկ էր Հանրապետութեան շրջանին եւ որով միայն կարելի է բացատրել Հայկական պետութեան ստեղծման հրաշքը *[փաստօրէն՝ «անձեւ քառսից»]*⁶¹: Դուք առել էք արտաքին երեւոյթները, ծովի երեսի *[պղպջակները]* փրփուրը, մինչդեռ խորքը բոլորովին տարբեր *[բան]* էր: *[Ձեր տպաւորութիւնները 1919-ի առաջին շրջանի Հայաստանից են*⁶², *մինչդեռ մի տարւայ մէջ Հայաստանը կերպարանափոխեց]*: Երկ[ու]սից մէկը - կամ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը այն են ինչ որ պատկերացւած են վէպում, այդ դէպքում ասել է որ թէ հայ ժողովուրդը ոչնչութիւն է եւ Հայաստանը դատարկ *[մ էլ պարսպ]* մի անուն, կամ եթէ այդպէս չէ, այն ժամանակ վէպի պատկերացումը *[ճիշտ չէ]* սխալ է: Եւ, ի հարկէ, ճիշտը վերջինն է, որովհետեւ, անտարակոյս, «բազում գործք արութեան գտանելին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս»⁶³:

Վեպի այդ մռայլ [*պատկերը*] ֆոնը, կարծես, աւելի ցայտուն դարձնելու համար Ձեր բոլոր դրական տիպերը [*հերոսները*] համարեա դրսից եկած մարդիկ են՝ Հէրեան, Թումանեան, խորհրդատր հնդկահայը... Ներսիսները անճարակ ու խեղճ մարդիկ են, [*որոնք*] դրսեցիներն էլ զոհ գնացին անողոր պայմաններին եւ իրենց անգործնականութեան: Տակը ի՞նչ մնաց: Ո՞ր է, ուրեմն, դիւցազնավէպը [*դիւցազներգութիւնը*], ո՞ր են հերոսները, ո՞ր է այն ամէնը, որից ծնունդ առաւ, ապրեց ու զարգացաւ հայոց պետութիւնը: [*ու յետոյ ձեռք առին ու շարունակեցին բոլշեիկները*]: Վերջ ի վերջոյ, մեր օրերի պատմական մեծագոյն դէպքը - հրաշքը - հայոց պետութեան ստեղծումն է, որ գլուխ եկաւ ժողովրդի եւ անհատների ճիգ[եր]ով եւ շատերի [*յօժարակամ*] ինքնագոհումով: Բոլշեիկները [*խորհրդային մարդիկ*] շարունակեցին ստացած ժառանգութիւնը, եւ կը համաձայնիք, [*անշուշտ*], յուսամ, ինձ, որ հերոսական ու դիւցազն[երգ]ական ոչինչ կայ նրանց գործի մէջ: Ի դէպ՝ վէպը այս կէտն էլ թողնում է խորհրդատր անորոշութեան մէջ:

Ձեր դրսից եկած հերոսները Հայաստանում ո՛չ մի լուսաւոր բան չգտան: Բայց կարող էին գտնել: Ինչո՞ւ, օրինակ, Հէրեանը ներկայ չեղաւ Հայաստանի համալսարանի բացման հանդէսին: Յետամնաց եւ աշխարհի լոյսից զրկւած եւ աթարի ծխի մէջ խեղդող Հայաստանը, առաջին անգամ իր պատմութեան մէջ, [*ազգային*] պետական համալսարան էր հիմնում⁶⁴, հայ անվարտիք մտաւորականութեան խանդավառ ջանքերով, ամենափայլուն հայ դէմքերից [*մտաւորականներից*] մէկի՝ կրթական նախարար Նիկօ Աղբալեանի⁶⁵ նախա[*ձեռնութեամբ*]գահութեամբ եւ Հէրեանների ու Մարկ Պետրոսների հոգեկից [*արիւնակից ներկայացուցիչ*] փրոֆ. Ի. Ղամբարեանի⁶⁶ տեսչութեամբ: Ես կարծում եմ, Հէրեանը բոլորովին այլ ներշնչումներ կը ստանար այդ հանդէսից:

Կամ ինչո՞ւ Հէրեանը, փոխանակ բուլվառում եւ խուժանի հետ ժամանակ անցնելու, գէթ մի անգամ չմտաւ [*չի մտել*], օրինակ, Գիւղատնտեսութեան եւ պետական գոյքերի նախարարութիւնը, ուր մի քանի տասնեակ բարձրորակ հայ մասնագէտներ, շատերը փայլուն գիտնական համբաւով, ծրագիրներ էին կազմում Հայաստանի վերաշինութեան, քաղաքների եւ գիւղերի վերակառուցման, ոռոգումի, էլեկտրականացման, երկրագործութեան զարգացման, նոր մշակոյթների ներմուծման, երկրագործական [*գործիքների ու*] մեքենաների ներածման եւայլն: Եւ ոչ միայն ծրագիրներ էին կազմում, այլեւ գործի ձեռնարկում: 1920-ին Հայաստանը աւելի հող էր ցանել, քան պատերազմից առաջ⁶⁷. [*պատերազմի ընթացքին*] խանգարւած հաղորդակցութեան ու ոռոգման միջոցները վերականգնւած էին, դպրոցների ցանցով ծածկւած էր երկիրը, Երեւանում սկսւած էր [*ստեղծւած էր*] մշակութային կեանք՝ մամուլ, գրադարաններ, թանգարան, թատրոն, գրական միութիւն, մասնագիտական դպրոցներ եւայլն: Հայ գիւղերում ու քաղաքներում շէնութիւն էր սկսւած: Ու եւ, առհասարակ, [*հանրային, պետական եւ անհատական*] կեանքը այն չէր՝ ինչ որ Հէրեանն էր տեսած:

Ինչո՞ւ Հէրեանը այդպէս է տեսած: Այդ ես վերագրում եմ երկու բանի.- 1) Դուք տեսած էք Հայաստանը վատ օրերին եւ տրամադիր եղած էք տեսնելու կեանքի եւ մարդոց ստերաւոր կողմերը. 2) Ազդւած էք մամուլի քննադատութիւններից եւ [*կատ*] մարդկանց յայտնած դժգոհութիւններից:

Խօսք չկայ՝ Հայաստանում ստերատոր ու քննադատելի կողմեր շատ կային: Բայց՝ չպետք է մոռանալ, թե ինչ էր Հայաստան ցարական իշխանութեան տակ եւ ինչ արհաւիրքների ենթարկեց պատերազմի ու յեղափոխութեան տարիներին: Երկրորդ՝ դարատոր ստրկութիւնից յետոյ էր երկիրը անկախ կեանքի կոչում, այն էլ անակնկալ կերպով: Եւ, վերջապէս, հայ մտաւորականութեան մեծ մասը Հայաստանից դուրս էր, եւ Հայաստանում Քաւորներ⁶⁸ չկային ([*եւ ի՞նչ իրատունքով պահանջում էք Դուք, որ լինէիմ*]⁶⁹ եւ ինչո՞ւ պիտ[ի] լինէին) - կային միայն Արամի⁷⁰, Խ. Կարծիկեանի⁷¹, Մինաս Բերբերեանի⁷², Սիլիկեանի⁷³, Դրոյի⁷⁴, Նազարբեգեանի⁷⁵, Թամանեանի⁷⁶ եւ բազում այլոց պէս հայրենասէր ու անձնագոհ մարդիկ: Այս բոլորը ճիշտ է, բայց ճիշտ է եւ այն, որ սրանց աշխատանքով ու կեանքի գնով ստեղծեց պետութիւն: Դիշտ է նաեւ, որ Հայաստանում կար բարձր տեսակի հայրենասիրութիւն, անսահման նւիրում ու պափոս: Հէրեանը այդ բոլորի մօտից անցել է առանց նկատելու: Ինչո՞ւ:

Այս, ըստ իս, վեպի հիմնական խոցելի կողմն է, բայց կան երկրորդական խոցելի կէտեր: Օրինակ՝ [*երկրորդական կէտերից յիշեմ*] «Աշոտ Երկաթի» հանդէսը (էջ 179)⁷⁷: - Նման հանդէս իրապէս տեղի է ունեցել՝ ժողովրդական ու խանդավառ: Դուք տուէլ էք [*նրա*] ծաղրանկարը, որ ոչ իրական է, ոչ էլ ներդաշնակում է վեպի ընդհանուր [*բովանդակութեան*] նպատակին:

Էջ 245: - Այդ ժամանակները Հայաստանում եւ վագոններ կային, եւ շոգեշարժ մեքենաներ⁷⁸. գաղթականներ համարեա չկային, եւ կովերը յայտարարութեան թղթի ալիւրը չէին ուտում⁷⁹:

[*Կամ*] Էջ 247ը - «Երկու շաբաթը մի անգամ կառավարութիւնը փոխում էր»: «Պարլամենտի նիստերը շարունակում էին գիշեր եւ ցորեկ»: Պարլամենտը մայիսից մինչեւ դեկտեմբեր արձակուրդի մէջ էր եւ հազիւ 2-3 բացառիկ նիստ է ունեցել, այն էլ շատ կարճ: Կառավարութիւնն էլ չի փոխել «երկու շաբաթը մի անգամ»:

Էջ 373 - «Կարմիր Չէկայի տեղ ազգային մի տեսակ Չէկա էր կազմած: Մարդի որս էր, ինչպէս առաջ»...⁸⁰ Արդար չէր: Այդպէս չէր: Եւայլն:

Կ[']ատէք, դրանք փոքր բաներ են: Այո՛: Բայց - Капля дегтя портит бочку меда!⁸¹ [*Այդ փոքր բաներից կը տուժի մեծ գործը*]:

Այսքան երկար գրեցի միայն մէկ մտահոգութեամբ - որ Չեր մեծ գործը բան չկորցնէ իր մեծութիւնից: Ես կարծում եմ, որ վեպը մեծապէս կը շահի, եթէ համաձայնիք ինձ հետ եւ մի անգամ էլ աչքէ անց[*կաց*]նէք ձեռագիրը՝ մի քիչ էլ իմ ասած տեսակետից նայելով գործին: Հաւատացէ՛ք, որ ոչ անձնական արշինով եմ մօտենում գործին (իբրեւ ժամանակի համեստ դերակատարներից մէկը), ոչ էլ՝ կուսակցական: Ինձ համար Հայաստանի Հանրապետութիւնը այլեւս պատմութիւն է եւ մէջս քաջութիւն [*զգում եմ*] ունեմ դէպքերի ու դէմքերի վրա[յ] նայելու սոսկ պատմական [*տեսակետից*] հայեացքով: Իմ միակ ցանկութիւնը այն է, որ Չեր [*պատմութիւնը*] վեպը լինի անխոցելի, եւ նիւթի ոգիով ու փաստերով՝ ներկայացւած լինի համապատասխան [*իրականութեան*] ճշմարտութեան եւ ժամանակի ու գործի մեծութեան:

Դիշտ է, յառաջաբանի մէջ Դուք ասում էք, թէ պատմական վեպ չէ Չեր գրածը, եւ, ուրեմն, պայման չէ, որ վեպի անձերն ու դէպքերը [*լինեն*] նկատեն իրական: Բայց, ըստ իս, պայման է, որ եթէ յիշում է որեւէ պատմական դէպք,

նրանք [պետք է] լինեն իրականութեան համապատասխան: Նաեւ [նոյնպէս] ժամանակի ոգին, բարքերն ու կենցաղը: [Եւ գործիչները]:

Գուցէ ես սխալում եմ - չգիտեմ, բայց շատ եւ շատ ուրախ պիտի լինեմ, եթէ, առանց վշտանալու, նկատողութեան առնէք իմ այս բոլոր ամենայնի բարեմիտ ու բարեացական դիտողութիւնները եւ, մանաւանդ, եթէ համամիտ լինէք ինձ⁸²:

Ձերդ անկեղծօրէն՝
Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Ը.⁸³

8-1-1944
Woodstock, N.Y.

Սիրելի Վրացեան,

Ես էլ կարծում եմ, ձեզ պէս, որ տպագրութեան եւ ձեռի տեսակետից, «Նար» ներկայանալի է եւ, նոյնիսկ, աչքի առաջ ունենալով հայկական պայմանները, շատ լաւ⁸⁴: Շնորհատրութեան արժանի են «Հայրենիքի» տպարանը եւ նրա վարիչները: Շատ շնորհակալ եմ ձեզ, որ ամէն կերպով աջակցեցիք գրքի հրատարակութեան եւ վերաբերեցիք իբրեւ իսկական եւ անկեղծ բարեկամ: Ասեմ նաեւ, որ ձեր գնահատութիւնը ինձ համար թանկագին է, մանաւանդ որ, իբրեւ քաղաքական գործիչ, դուք իրաւունք ունէիք որոշ վերապահումներ անել: Ինչ որ ասում էք քննադատների մասին՝ միանգամայն ճիշտ է: Հայ գրականութիւնը մինչեւ հիմա - շատ քիչ բացառութեամբ - իսկական քննադատներ չէ ունեցած եւ, այս պատճառով էլ, մտքերի մէջ մեծ խառնաշփոթութիւն է տիրում եւ արժէքների դասաւորման պակաս: Ի՞նչ արած, պետք է սպասել լաւագոյն օրերի...

Գալով Բոստոն⁸⁵ գալու հարցին՝ ես դեմ ոչինչ չունեմ. միայն թէ այս իմ գալս կապում էք դասախօսութեան հետ, ինչ որ նշանակում է ամէն ինչ թողնել եւ դասախօսութիւն պատրաստել: Նաեւ, նշանակում է առաջ բերել իմ շատ սահմանափակ նիւթական միջոցներիս մէջ մեծ անհաւասարակշռութիւն: Ես այդ պատճառով մինչեւ հիմա Նիւ Եորկ իսկ չկարողացայ գնալ: Այդ ասում եմ իբրեւ բարեկամի, *entre nous*⁸⁶, ոչ որովհետեւ մտահոգուած եմ նիւթականով: Գլուխիս մէջ կայ մի նիւթ. «Լեօնարդօ դա Վինչին եւ Հայաստանը»⁸⁷, բայց չգիտեմ ինչքան այդ կարող է հետաքրքրել «մասսաներին»... Կամ եթէ սարքէիք մի գրական երեկոյ, կարող էի կարդալ անտիպ բանաստեղծութիւնների մի շարք, ինչպէս սովոր են անել ռ[ու]սները: Այնտեղի պայմաններին ծանօթ չեմ եւ որոշումը թողնում եմ ձեզ:

Նորից յայտնում եմ ձեզ իմ անկեղծ շնորհակալութիւնները:

Ձերմ բարեւներով իմ եւ կնոջս կողմից

Մնամ ձեր
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

Ծնած եմ 21 Փետր[ւար] 1887-ին⁸⁸, Շամախի՝ վարդերի, սոխակների եւ սոսկալի երկրաշարժների քաղաքում: Նախնական կրթութիւնը ստացած եմ ռ[ու]սական դպրոցում⁸⁹ ապա Ֆրանսիայում: Համալսարանական կրթութիւնը ստացած եմ Բելգիայում, ուր նաեւ սկսած եմ գրական արտադրութիւն-

ներս, աշխատակցելով “Le Thyse”, “La Revue Intellectuelle”, “La Revue Sociale” եւ ուրիշ պարբերականներին, ֆրանսերէն լեզուով⁹⁰:

1910-ին, իմ բարեկամ եւ վարպետ, մեծ բելգիացի բանաստեղծ Էմիլ Վեր-
հարենի հետ ունեցած վիճաբանութիւնից յետոյ բանաստեղծութեան բնոյթի
մասին, որոշած եմ սովորել հայերէն: Մեկնած եմ Պոլիս: Աշխատակցած եմ
տեղական թերթերին, միշտ ֆրանսերէն գրելով: 4 ամիս յետոյ⁹¹ գնացած եմ
Վենետիկ, ուր Միսիթարեան հայրերի մօտ սկսել եմ լրջօրէն սովորել գրաբառ
[sic] եւ աշխարհաբառ [sic]: 1912-ին⁹² վերադարձել եմ Պոլիս եւ շուրջս ժողո-
վելով մի խումբ երիտասարդ գրագէտներ սկսել եմ հրատարակել «Մեհեա-
նը»⁹³:

Պատերազմի սկզբին յաջողել եմ մեկնել Պոլսից եւ 6 ամիս⁹⁴ Բուլգարիա-
յում մնալուց յետոյ վերադարձել եմ Իտալիա: Այն տարին լոյս է տեսել, իտա-
լերէն քարգմանութեամբ, «Երեք երգերս»⁹⁵, որ աւելի ուշ Օտօրինօ Բէսպիգին
վերածել [է] երաժշտութեան: (Universal Edition):

1921-ին՝ Պոլիս:

1922-ին - Հայաստան ուր Համալսարանում աւանդել եմ «Ընդհանուր եւ-
րոպական գրականութեան բաղդատական պատմութիւն»:

1924 - Իտալիա, Ֆրանսիա:

1926 - Հոլանդա դասախօսած եմ գրեթէ բոլոր մեծ քաղաքներում:

Ապա անդադրում ճամբորդութիւններ. Սպանիա, Պորտուգալ, Բելգիա,
Աւստրիա, Զիւցերիա, Սերբիա, Ամերիկա եւ այլն եւ այլն:

Աշխատակցած եմ բազմաթիւ օտար հրատարակութիւնների, զանազան
ծածկանունների տակ⁹⁶, միշտ արեւստի, գրականութեան, փիլիսոփայութեան
մասին:

Գրած եմ հայերէն եւ մեծ մասամբ «Հայրենիք» ամսագրում հրատարա-
կւած:-

«Անցորդը եւ իր ճամբան»⁹⁷:

«Հայաստանում» - պօէմա⁹⁸:

«Արեւմուտք»⁹⁹:

«Տատրագոմի հարսը» - պօէմա¹⁰⁰:

«Երկիրներ եւ աստուածներ»¹⁰¹:

«Բանկօօսպը եւ մամութի ոսկորները»¹⁰²:

«Նաւը լերան վրայ» եւ բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ ամէն տեղ:

Ահա չոր կենսագրական նիշեր, որ շատ բան չեն ասում: Չեմ սիրում այդ
տեսակ բաներ գրելը: Իմ իսկական կենսագրութիւնս իմ գրածքներինս մէջն եմ
[sic]:

Կ.Զ.

Թ.

4-II-44

Woodstock, N.Y.

Սիրելի Վրացեան,

Այս վայրկեանիս ստացայ ձեր նամակը եւ շտապում եմ պատասխանել:
Հարցը նրանումն է, որ երեք օրից ի վեր է, կինս գտնուում է Կինգստոնի¹⁰³ հի-
ւանդանոցում, ուր ենթարկւել է լուրջ վիրաբուժական գործողութեան: Այդ
պայմաններում, կարո՞ղ էք երեւակայել դրութիւնս, մենակ զաւկիս հետ եւ նա-

եւ շատ մտահոգւած: Գործողութիւնը լաւ է անցել եւ յուսամ մի երկու շաբաթից կը կարողանայ տուն վերադառնալ: Առ այժմ, ստիպւած եմ, ամէն օր գնալ քաղաք եւ դէս ու դէն վազել: Այդ պայմաններում, դուք հասկանում էք, որ անկարելի է տեղից շարժել եւ տղաս էլ մենակ թողնել անկարելի է: Ուստի, պէտք է սպասել: Հազիւ կ'ինս կարողանայ տուն գալ, ես անմիջապէս ձեզ իմաց կ[ը] տամ եւ օրը կ[']որոշենք: Ցաւում եմ, այդպէս դուք եկաւ:

Ձերմ բարեւներով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Ժ.

10-II-44
Woodstock, N.Y.

Սիրելի Վրացեան,

Անցեալ օր գրած էի ձեզ կնոջս հիւանդութեան մասին, որ արգելք է հանդիսանում իմ Բոստըն գալուս: Այսօր ինձ իմաց տւին, որ հիւանդը լաւանալու վրայ է եւ մի քանի օրից տուն կ[ը] վերադառնայ: Մտածում էի, որ եթէ դասախօսութիւնը տեղի ունենայ ոչ թէ 20-ին, ինչպէս գրած էիք, այլ 27-ին, այն ժամանակ կարելի կ[ը] լինէր գալ: Պատասխանեցէք եթէ այդ թւականը ձեզ յարմար է, որպէս զի ըստ այնմ շարժեմ:

Ձերմ բարեւներով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԱ.

19-II-44
Woodstock, N.Y.

Սիրելի Զարեան,

Շատ լաւ. կարծում եմ Մարտ 2-ը, Հինգշաբթին ամենից յարմար օրն է դասախօսութեան համար¹⁰⁴: Ես այստեղից կ[ը] մեկնեմ Մարտ 1-ին, եւ Նիւ Եորկ չգնալու համար, կ'առնեմ Albany-ի¹⁰⁵ վրայով գնացող Greyhound bus-ը, որ կ'հասնի [sic] Բոստըն ժամը, երեկոյեան, 9-ին: Լաւ կ[ը] լինէր եթէ մէկը գար ինձ առնէր եւ առաջնորդէր նշւած հիւրանոց.- Արմէն-Վահէն, օր[ինակի] համար:

Կինս ապաքինելու վրայ է եւ, բարեւներով, շնորհակալութիւն է յայտնում ձեզ ձեր մաղթանքների համար:

Ի միջի այլոց, ինչպէս է որ մինչեւ հիմա մէկը գոնէ մի երկու տող չգրեց «Նաւի» մասին եւ արդեօք յայտարարութիւններից յետոյ ամէն ինչ գոցեց թանձր լռութեան տակ: Հիմա էլ, երբ գամ դասախօսելու, ուշադրութիւնը պիտի կենդրոնանայ նրա վրայ եւ վերջը պիտի մոռացւի...¹⁰⁶

Արմէն-Վահէին ասացէք՝ «ես նրանց ցոյց կ[ը] տամ»...¹⁰⁷

Դէ, ցտեսութիւն:

Սիրով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԲ.

28-VIII-44
Woodstock, N.Y.

Սիրելի Վրացեան,

Այս անգամ ես էլ մի քիչ ուշացայ. գլուխս խառն էր, հիւրեր եկան եւ այլն: Երէկ դ[ոկտո]ր Ալիխանեանը¹⁰⁸ եւս այստեղ էր, բաւական երկար խօսեցինք ընդհանուր հարցերի մասին եւ շատ բան, որ կռահում էի, նա աւելի պարզ կերպով բացատրեց: Ինչ որ է. լաւ կ[ը] լինէր, որ շուտ տեսնուէինք եւ ամէն բանի մասին մանրամասն խօսէինք: Ուստի ձեր այցելութիւնը մի յետաձգէք եւ գոնէ մի երկու օրով այս կողմերը անցէք: Եկող երկու շաբաթայ ընթացքին պէտք է որոշումներ առնեմ՝ տան եւ տեղի հարցերի շուրջ եւ, յետոյ, այլեւս դժուար կ[ը] լինի ամէն բան փոխել:

Պատգամի համար մի բան կ[ը] մտածեմ¹⁰⁹: Յուսամ որ շուտով պիտի տեսնուենք:

Մնամ սիրով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԳ.

27-XI-44
Woodstock, N.Y.

Սիրելի Վրացեան,

Լռութեանդ համար իսկի չեմ էլ մտածել քեզ մեղադրել՝ գիտնալով դրութիւնդ եւ մտահոգութիւններդ, սակայն, ախպէր, գոնէ մի բացիկ չէի՞ր կարող դրկել...

Նիւ Եորկ, որտեղից գրել ես, պիտի գամ եւ նոյնիսկ կարող է պատահի՝ դեռ վստահ չեմ՝ որ գամ Հինգշաբթի օրը, ընտանեօք: Հարցը նրանումն է, որ կինս պէտք ունի գնալու քաղաք Յովանի հետ¹¹⁰ եւ ուզում է այս առիթից օգտուել: Գրել ենք սենեակի համար բարեկամներին եւ եթէ տեղ ունենան կը գանք:

Պօտմը եւ բանաստեղծութիւնները՝ պիտի ուզէի միասին հրատարակել՝ հետս կ[ը] բերեմ, թեպէտ պէտք ունեն արտագրելու: Դարբինեանը ինձ նամակ էր գրել ասելով որ իր ինչ որ մի բարեկամը, Կալիֆորնիայից, ցանկութիւն է յայտնել իմ մի վէպը հրատարակելու¹¹¹: Պատասխանեցի որ, առայժմ, պիտի ուզէի մանաւանդ հրատարակել պօտմը¹¹² եւ բանաստեղծութիւնները, բայց նա նամակիս դեռ չպատասխանեց:

Ուրիշ մի հարց. ինձ համար անտանելի բան է պառկել անձանօք մարդկանց տանը եւ նա էլ երեւի ուրիշների հետ. կարելի չէի՞ր քո պանդոկում¹¹³ մի սենեակ ճարել:

Դէ, ցը: Կը խօսենք:

Կինս եւ Յովանը շատ բարեւում են քեզ:

Մնամ սիրով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Սիրելի Վրացեան,

Հիւանդութիւնս աւելի բարդ բնոյթ առաւ քան կարծում էի. բարդ ա՛յն մտքով, որ տեղի[,] ժամանակի եւ խնամքի պէտք ունեն բոլորովին ապաքինելու համար քան ենթադրում էի: Թուում է ինձ, որ մի երկու շաբաթից յետոյ բոլորովին կազդուրւած կ[ը] լինեմ եւ Մարտի սկիզբներին ի վիճակի կ[ը] լինեմ նոյնիսկ Նիւ Եորկ գալու: Пришла беда, открывай ворота-ն¹¹⁴ շատ ճիշտ է եւ մեր բժիշկի¹¹⁵ արկածն էլ մեծ ցաւ պատճառեց ինձ: Այսօր իրեն էլ գրեցի:

Ինչ վերաբերում է ընդհանուր հարցերին, ես, մեր ժողովի գիշերն իսկ հասկացայ, որ ամէն ինչ պիտի ընթանայ մեր ազգային մտայնութեան ժանգոտած երկաթագծերի վրայով¹¹⁶: Նախ այն տպաւորութիւնը առի որ այդ մարդիկ, ինչքան էլ յարգելի անձնաւորութիւններ լինեն, բոլորովին դուրս են այն աշխարհից ուր ապրում են եւ մտայնութեամբ դեռ հայ գաւառացիներ են, որոնց հորիզոնը սահմանափակ է: Մի մոռանաք որ հայերի մեծամասնութիւնը տարիներով ապրում է այս երկրում առանց շփում ունենալու բուն ամերիկացիների հետ եւ, իրենք էլ, ամերիկացիների համար, այնքան գիտութիւն ունեն ինչքան որ պատերազմական bond-եր են գնում¹¹⁷: Աւելացնեմ նաեւ, որ ամերիկեան ընդհանուր հասարակութիւնը, աֆրիկեցի սեւամորթների նման, կարող է հաշուել միայն մինչեւ հինգը. վեցը այլեւս անհասկանալի առեղծուած է, անհասանելի խորհուրդ: Ուստի, ըստ ինձ, այդ մտայնութեան վրայ ազդելու համար եւ ի նպաստ մեզ որեւէ հոսանք ստեղծելու համար պէտք են առանձնայատուկ միջոցներ, որոնց մասին մեր ժողովի անդամների մեծ մասը գաղափար իսկ չունէին: Եւ եթէ ես, վերադարձիս, գրեցի իմ հրաժարականս¹¹⁸, ոչ թէ անձնական պատճառներով էր -- ինչպէս, ըստ հայկական չարչիական մտայնութեան[,] շատերը կարծել են -- այլ որովհետեւ, պարզապէս որեւէ հաւատք չունէի որ գործը պիտի առաջ գնայ եւ, այդ պայմաններում, չէի ուզում որեւէ պատասխանատւութիւն առնել: Քաղաքական կամ մշակութային բնոյթ կրող այդպիսի գործը պէտք չէ որ յանձնի երեք կամ չորս մարդկանց եւ թողնել որ անեն ինչ որ հնարատու է անել: Իսկ մասնակցել ժողովներին ուր «Ֆրակցիան»¹¹⁹ արդէն ամէն ինչ որոշած է, թւում է ինձ երեխայական: Չե՞ս կարծում: Բոստընից որ եկայ, եւ այստեղ տեսնեցայ բաւական կարեւոր մարդկանց հետ՝ այդպիսի մարդիկ մեր տունը շատ յաճախ են գալիս՝ մարդիկ, որոնք մօտ են Ստէտիսիուսին¹²⁰ եւ ուրիշներին, եւ որոշ գաղափար կազմեցի այն ուղղութեան մասին որ պէտք է տալ գործին: Ժողովի գիշերը, առաջի շփումից հասկացայ, որ աւելորդ էր այդ մասին խօսելն իսկ, այնքան տիրող մտայնութիւնը տարբեր է:

Այդ մասին, երբ գամ Նիւ Եորկ, երկար կ[ը] խօսեմք եւ աւելի մանրամասն կերպով կ[ը] բացատրեմ իմ տեսակէտս: Աւելացնեմ անմիջապէս, որ ես ինձ երբեք չեմ համարած քաղաքական մարդ եւ այդ ուղղութեամբ ոչ մի բան չեմ ակնկալած եւ ոչ մի հաւակնութիւն [sic] չունեմ: Գրող եմ եւ ուրիշ բան չեմ:

Ինչ վերաբերում է պօէմայի եւ բանաստեղծութիւնների հրատարակման հարցին, Դարբինեանը ինձ նամակ գրել էր, որ մէկը ուզում է ինձ իմ մէկ գիրքս հրատարակել: Ես նրան պատասխանեցի, բայց ինքը ինձ այլեւս ոչինչ չգրեց: Գիտեմ որ Դարբինեանը շատ պիտի ուզէր, որ հրատարակեմ «Բան-

կօօպը»¹²¹: Գիտեմ նաեւ ինչու¹²² եւ մերժումս ստանալով «գրականութեան ծառայելու» իր միտումը մի կողմ թողեց: «Ամենայն ինչ հոգիներով եւ դէտերով է լեցւած»...¹²³ Պօէմը եւ բանաստեղծութիւնները հետս կ[ը] բերեմ երբ գամ Նիւ Եորկ, միաժամանակ պիտի ուզէի քեզ եւ դոկտորին մի մասը կարդալ եւ կ[ը] տեսներք ինչ կարելի է անել:

Ի միջի այլոց, դու ինձ ասել էիր եւ Վահէ-Արմէնն¹²⁴ էլ ինձ գրած էր, որ շուտով «Նաւի» շուրջը արդար համաձայնութեան կը գանք եւ հաշիւները կ[ը] վերջացնենք: Մինչեւ հիմա դեռ բան չեղաւ: Ինչո՞ւ:

Դէ, նամակս շատ երկարեց: Ընդունիր մեր ամենքի ջերմ բարեւները:

Մնամ սիրով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԵ.

28-4-45

Ն.Ե.

Սիրելի Վրացեան,

Շիկագոյի բաներդ ստացանք եւ յոյս ունենք ամէնքս, որ ողջ եւ առողջ տեղ հասնի: Ես մտադիր էի քեզ նամակ գրել, կրկնելով Պուշկինի¹²⁵ զեկուցումը.- եկան, խօսեցան, գնացին: «пришли, поговорили, ушли»: «Պրիշլի, պակավարիլի, ուշլի» ... Բայց մինչ այդ երկու կարետը նամակներ եկան, որ շտապում եմ արտագրել եւ դրկել քեզ ի գիտութիւն:

1

British Embassy
Washington, D.C.
April 24, 1945

Dear Sir,

I write on behalf of Lord Halifax¹²⁶ to acknowledge receipt of your letter of April 20th, forwarding a memorandum on the Armenian question.

Yours very sincerely
C.E. King

2

Departement [sic] of State
Washington
April 26, 1945

My dear Dr. Alickanian:

I have received your letter of April 11, 1945 in which you present on behalf of the Arm[enian] National Committee and the Armenians in America an outline of various problems relating to the Armenian question.

I have noted your views and have brought your letter to the attention of the officials of the Department concerned with the subjects dealt with in your letter.

Sincerely yours,
For the Acting Secretary of State
Elbridge Durbrow
Chief, Division of Eastern European Affairs

Նկատի առ ա՛յդ. գործը յանձնում է ոչ թե Near East-ի¹²⁷ մասնաճիւղին
այլ Eastern European Affairs¹²⁸, այսինքն ռ[ու]սական գործերի մասնաճիւղին...
Անհամբեր սպասում եմ նամակներիդ: Ջերմ բարեկներով՝

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԶ.

[Մայիս 1945]

Սիրելի Վրացեան,

Սպասում նամակը չստացանք. ամենքը անհամբեր սպասում են եւ զար-
մանում... Այս նամակները պէ՞տք է շարունակել դրկել քեզ:

Մնամ սիրով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԷ.

21-5-45
N.Y.

Սիրելի Վրացեան,

Այդ նամակը որ գրած ես ինձ եւ որին անհամբեր սպասում էինք, ինչպէս
երեւում է, կորած է: Վերջին նամակդ, ուղղւած Ասատուրին¹²⁹, կարդացինք
անխառն հաճոյքով եւ յոյս առինք: Bureau-ի¹³⁰ գործերը շարունակում են ինչ-
պէս առաջ. ես ամէն օր գործի ժամերին կանոնաւոր այստեղ եմ եւ շփման մէջ
եմ մեր յանձնաժողովի անդամների հետ: Բացի դրանից գրեթէ ամէն օր դրսի
մարդիկ եմ տեսնում, նոր կապեր հաստատում եւ ստանում այն նախապատ-
րաստական աշխատանքը, որ անհրաժեշտ է բուն պրօպագանդի գործին
անցնելու համար: Մերոնք չեն ուզում ոչինչ անել՝ մինչեւ քո վերադարձը: Ես
ուզում էի մեր “memorandum”ը¹³¹ դրկել բոլոր թերթերին եւ “commentator”նե-
րին¹³², բայց ա՛յդ էլ որոշեց անել միայն այն ժամանակ երբ քեզանից հրա-
հանգ կայ: East and West-ի հետ եւ ուրիշ կազմակերպութիւնների հետ երկայն
խօսակցութիւններ ունեցայ եւ կարծում եմ մեզ համար շատ օգտակար կ[ը]
լինեն, երբ որոշենք լայն պրօպագանդի սկսել: Լաւ հող կայ եւ կարելի է օգ-
տագործել, բայց, ինչպէս ասացի, անորոշութեան մէջ ենք եւ մեր յանձնա-
խմբի մարդիկն էլ, բացի քննադատութիւնից, ուրիշ գործ չեն կարող անել: Երբ
գաս այդ մասին կ[ը] խօսենք:

Վիսօնեան զեկուցման գործը տպագրուեց վերջացած է¹³³, սխալները ուղ-
ղեցինք, բայց քարտէսը դեռ պատրաստ չէ, որովհետեւ այդ հարցումն էլ
«Վրացեանին սպասենք» կայ: Հիմա որ քո նամակդ ստացուեց ասացի որ
շտապեն եւ մի քանի օրից երեւի ի վիճակի կ[ը] լինենք քեզ դրկելու¹³⁴:

Ի միջի այլոց ասեմ, քանի անգամ հեռախօսով զանազան հիմնարկու-
թիւնների կողմից մեր “bulletin”ը¹³⁵ ուզած են եւ ես պատասխանել եմ որ շու-
տով յոյս պիտի տեսնի¹³⁶: Պէտք է մի բան անել: Ե՞րբ պիտի վերադառնաս:
Մի քանի օր առաջ գրիր, որպէս զի սենեակդ պարպեմ եւ տուն վերադառնա-
լու պատրաստութիւններս տեսնեմ:

Դեկտացիոնների կողմից դրկած պատասխանները կանոնադր դրկում են քեզ: Ի միջի այլոց Department of State-ից¹³⁷ ստացել էինք մի ուրիշ մամակ, այս բովանդակութեամբ.-

Department of State
Washington

May 14, 1945

My dear Dr. Alichanian:

The receipt is acknowledged of your letter of April 20 with which you enclosed "A Memorandum Relating to the Armenian Question" issued by the Armenian National Committee.

Let me assure you that the views presented in this Memorandum have been carefully noted by the appropriate officers of the Department of State. Your courtesy in making the Memorandum available to the Department is appreciated.

Sincerely yours,
For the Acting Secretary of State
Francis H. Russell
Chief
Division of Public Liaison

Դէ, ջերմ բարեւներ եւ գրիւր...

Կ.ԶԱՐԵԱՆ

ԺԸ.

24-5-45
N.Y.

Սիրելի Վրացեան,

Այսօրայ Ասատուրին գրած մամակիցդ վերջնականապէս [sic] յայտնի եղաւ, որ Մայիս 10-ին իմ անուանս դրկած գեկուցումդ եւ նաեւ ինձ ուղղած մամակդ կորել են... Այդ բանը թէ ինձ եւ թէ ուրիշ յանձնաժողովի անդամներին մտահոգութիւն պատճառեց. արդեօք դիտմամբ գողացած կ[ը] լինե՞ն¹³⁸: Փաստելու համար բարի եղիւր մի երկու մամակ դրկելու office-ի¹³⁹ հասցէին աննշան բովանդակութիւնով, տեսնելու համար թէ նորից պիտի գողանա՞ն, իսկ կարելոր մամակները գրիւր Ալիխանեանի հասցէով կամ Ասատուրի:

Ես եւս մամակ գրած էի քեզ. արդեօք ստացա՞ր:

Ես գործ[ու]նութիւնս շարունակում եմ եւ ծանօթութիւններիս շրջանը գնալով ընդլայնում է, բայց վճռական քայլեր չեմ անում, սպասելով քո վերադարձին:

Սնտուկները դեռ այնտեղ են¹⁴⁰, բայց չեմ կարող ապահովել նրանց ողջ մնալը...

Մնամ սիրով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Սիրելի Վրացեան,

Նորից ստիպւած եմ «Նաւի» հրատարակութեան գործի մասին գրել: Չեմ հասկանում ինչո՞ւ համար ձերոնք անպատճառ ուզում են ինձ դէմ անբարեացական գտնուել. վերջը վերջով «Նաւը» մի գիրք է որ «Հայրենիք» հրատարակչութեան կարող է միայն պատիւ բերել: Խօսում ես պայմանագրութեան մասին. ես այդ պայմանագրութիւնը երբ ստորագրեցի՝ չգիտէի որ մէկը կար, որ ամբողջ ծախսերը պիտի վճարէր¹⁴¹: Մեր առաջի ժողովին Նիւ Եորկում Դարբինեանը ինձ ասեց, որ պայմանագրութիւնը ինձ առաջարկելու ժամանակ դու եւ Արմէն-Վահէն գիտէիք այդ դրամի մասին եւ ինձ ոչինչ չէք ասած: Ես շատ զարմացայ, զարմացայ նաեւ երբ կարդացի Էջմիածինցու¹⁴² երկայն յօդածը, որ մանրամասն պատմում է այս նիրատուութեան մասին¹⁴³: Լաւ, ուրեմն - այդ մասին փաստաբանս էլ նոյն բանն է ասում - եթէ գրքիս գլխին մեծ տառերով տպւած է որ բոլոր ծախսերը վճարած է Յակոբեանը¹⁴⁴, ուրեմն ինչ որ ծախւած է՝ իմս է: Այդ պարզ է ինչպէս $2 \times 2 = 4$: Ի՞նչ պիտի շահի «Հայրենիքի» նման կէս դար կեանք ունեցող հաստատութիւնը անիրաւութիւն գործելով հայ գրագէտի դէմ, որ տարիներով աշխատակցած է այդ հանդէսին եւ աջակցած է նրա տարածման:

1935-ին ըստ իմ հաշիւներիս 250 դ. պարտք էին ինձ եւ չվճարեցին¹⁴⁵: «Տատրագումի Հարսը» հրատարակեցին եւ, Դարբինեանի նամակներին հակառակ, մի սենք չվճարեցին: Հիմա էլ «Նաւը»: Ի՞նչ ես մտածում. ազնւութիւն է այս...

Մնամ սիրով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Ի.

ARMENIAN
NATIONAL
COMMITTEE

ՀԱՅ ԴԱՏԻ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄ

11 West 42nd St., New York 18, N.Y.
Telephone - Chickering 4-7712

8/VIII/1946/ Նիւ Եորք

Սիրելի Զարեան,

Ի՞նչ է պատահել քեզ, մարդ Աստծոյ: Մտահոգ եմ՝ արդեօք առողջութիւնդ է պատճառը, որ գոնէ մէկ տող չգրեցիր: Այսօր, վերջապէս, ճարեցի հասցէդ. հասցէ էլ չէիր թողել:

Առանձին նորութիւններ չկան: Զուլիանը¹⁴⁶ միայն երեւում է, յաճախ, ջղայնացած: Ես էլ au courant¹⁴⁷ չեմ, որ օգնեմ իրեն: Պէտք է գոնէ որոշ կարգադրութիւններ անէիր, որպէսզի Quarterly-ն¹⁴⁸ ժամանակին լոյս տեսնէ: Վախճամ՝ ուշանայ եւ նորից ասէ-կօտէների դուռ բացի: Եթէ առողջութիւնդ լաւ չէ, գրիր, թէ ինչը ինչոց է եւ ինչ պէտք է անել Զուլիանի գործը փութացնելու համար:

Քաղաքական աշխարհից, քերթերից դուրս, նոր տեղեկություններ չունենք. սպասում ենք, թե ի՞նչ ընթացք պիտի ստանան Փարիզի ժողովի գործերը¹⁴⁹: Թերեւս, կացութիւնը դրանից յետոյ, ամէլի յստակ դառնայ:

Այս Կիրակի նշանակել ենք Յանձնախմբի լիազուժար նիստ յառաջիկայ աշխատանքների ծրագիրը որոշելու համար: Ըստ երեւոյթին, վերջ ի վերջոյ, պետք պիտի լինի դիմելու ՄԱԿ-ին¹⁵⁰ եւ այդ ուղղութեամբ պետք է պատրաստուիլ:

Ամենքը դեռ ողջ են եւ պայքարում են Նիւ Եորքի շոգերի դէմ: Անդամները ասում են. «Ի՞նչ եղաւ մեր մարդը: Կարօտել ենք արդէն»:

Յուսամ մտահոգութիւններս առողջութեանդ մասին հիմնաւոր չեն, եւ կազդուրած կը վերադառնաս:

Ջերմ բարեւներս Տիկնոջ, Յովանին:

Սիրով՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

ԻԱ.

S. Vratzian

8/III/1950/Բոստոն

Սիրելի Ջարեան,

Արմէն Վահէն այսօր ասաց, թէ Իսրայէլ Օրիի մասին տեղեկութիւն եւ ուզում ինձանից: Առիթ է, ուրեմն, որ մեր դարաւոր լռութիւնը խզի: Ինչո՞ւ այսպէս եղաւ, չեմ հասկանում: Գահիրէից վերադարձիս¹⁵¹ չկարողացայ Իտալիայում մնալ անցագրային պատճառով. օդակայանից քեզ մի քարտ գրեցի: Ու ահա տարիներ անցան - ո՛չ դու գրեցիր, ոչ ես: Բայց՝ աչքից հեռու, մտքից հեռու չէ, ի հարկէ: Մեծ յոյս ունիմ՝ այս ամառ՝ Իտալիա հանդիպիլ, քանի որ արդէն քաղաքացի եմ, եւ ուրեմն, մաեւ քեզ այցելել: Եթէ Տէրը կամենայ...

Յուսամ՝ նամակս առիթ կը լինի, որ դու էլ գրես քո եւ գործերի, ինչպէս նաեւ Տիկնոջ եւ սիրելի Յովհաննի [sic] մասին: Անշուշտ, երեքդ շատ լաւ էք ամէն տեսակետից եւ ո՛չ միայն «լաւ ձուկ ու լաւ գինի» էք վայելում, այլեւս այդ գեղեցիկ երկրի մթնոլորտից էլ էք օգտւում: «Լաւ գինի» կարո՞ղ ես ճաշակել¹⁵². Նիւ Եորքի դայէտից¹⁵³ ազատեցա՞ր:

Գալով Իսրայէլ Օրիին՝ նիւք շատ կայ: Բայց, Վենետիկից դուրս, այն մեզ ո՞ր կարելի է ճարել: Օրինակ՝ Эзов-ի Сношения Петра Великого с армянским¹⁵⁴, Աշոտ Յովհաննիսեանի հատորը¹⁵⁵, Լէօյի Հայոց Պատմութեան երրորդ հատորը՝ տպւած Երեւան¹⁵⁶:

Չեմ իմանում՝ յատկապէս ի՞նչն է հետաքրքրում քեզ, որ ըստ այն[մ] գրեմ: Իսրայէլ Օրիով, տարիներից ի վեր, զբաղւում է Հայկ Օհանեանը (Բերլինից)¹⁵⁷. ունի Օրիի մասին ամբողջ գրականութիւնը՝ նաեւ վաւերագրային նոր գիտեր է արել¹⁵⁸: Եթէ նրան գրես, վստահ եմ, որ ըստ ամենայնի կը գոհացնի քեզ: Նրա հասցէն է.-

Mr. H. Ohanian

Ziegelh Landstr[asse], 29

Heidelberg

Germany, U.S. Zone

Իմ մասին շատ քան չկայ գրելիք. գէն լէ Կիկօ, գէն լէ Կիկօ: Վերջապէս, քաղաքացի դարձայ¹⁵⁹ եւ, ուրեմն, շարժելու ազատութիւն ստացայ: Յոյս ու-

նիմ՝ այս ամառ ճամբորդութիւն կատարել դէպի Եւրոպա եւ Արեւելք: Ես էլ առողջական տագնապ անցրի՝ Դարբինեանի պէս. առատ արիւն կորցրի քթից եւ բաւական թոյլ եմ: Մտածում եմ մի-երկու ամսով Քալիֆորնիա անցնիլ՝ հանգստանալու:

Ջերմ յարգանքներս Տիկ. Զարեանին: Համբոյրներ՝ Յովհաննին:

Սիրով՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

ԻԲ.

15-3-50

Forio d'Ischia

Italia

Սիրելի Վրացեան,

Մազալու¹⁶⁰ բան է, մի երկու օր առաջ քեզ երագումս տեսայ եւ այսօր մամակդ ստացայ: Հա՛ էլի, էլ ոչ գրեցիր եւ ոչ էլ հարցրիր իմ մասին: Աչքից հեռու՝ սրտից հեռու, ինչպէս ասում են: Իսկ ես «Հայրենիք»ներից տեսնում էի, որ ողջ առողջ, էստեղ էնտեղ խօսում ես, էս մեր ազգի տրամադրութիւնը էդպէս ասած վեր պահելու համար: Մինչ եկ տես, որ դու էլ հիւանդ ես եղել: Ինչպէս երեւում է ամէնքս էլ վատ եւ թշնամական մի շրջան ենք մտել: Նախ ես, ինչպէս միշտ բաւականի լուրջ հիւանդ եղայ, ապա Արմէն Վահէն գրեց, որ Դարբինեանի քթից արիւն է գալիս եւ լաւ չի¹⁶¹: Երէկ Նաւասարդեանից¹⁶² շատ տխուր մամակ ստացայ. խեղճը քոռանալու վրայ է: Ասում է, աջ աչքը էլ չի տեսնում եւ կատրակտ¹⁶³ ունի: Այսօր էլ դու ես գրում, որ հիւանդ ես եղել: Աղա, չլինի՞ որ ծերանում ենք...

Գալով այդ երանելի Իսրայէլ Օրիին, ճիշդ ասած, երբ յօդածներդ կարդացի¹⁶⁴, մէջս նորից որդը սկսեց ուտել, թէ ի՞նչ լաւ կ[ը] լինէր մի մեծ վէպ գրել նրա մասին: Ուստի ամէն կողմ գրեցի, որ նիւթ հասցնեն: Չօպանեանը միակը եղաւ, որ մի բան դրկեց¹⁶⁵, միւսները կամ գրքերի անուններ տւին, որ ես գիտէի վաղուց, կամ այնպիսի գներ ասացին, որ մարդ պէտք է միլիոնատէր լինի կարողանալ գներու համար: Ուստի մտածեցի թէ դա ի՞նչ բախտ է. ոչ միայն գրականութիւնը հայ գրագէտին չի կերակրում, այլ դեռ պէտք է հարուստ լինել, որպէս զի հայ գրականութիւնով մարդ զբաղւի: Եւ այդ հարցը մի կողմ դրի¹⁶⁶:

Մենք ամէնքս լաւ ենք: Յովանը ուսանում է Հռոմա[յ] համալսարանում եւ մենք էլ ապրում ենք այս մենակեաց կղզում, որպէս զի կարողանանք նրա ծախսերին հոգալ: Աժան եւ աշխարհից կտրուած տեղ է: Այս կողմերը անցնելու ժամանակ անպատճառ եկ մեզ տեսնելու. շատ եւ շատ ուրախ պիտի լինենք եւ կարող ենք քեզ մի քանի օրով հիւրասիրել:

Գրի՛ր: Ջերմ եւ բարեկամական բա[ր]եւներ մեր ամէնքի կողմից:

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Այդ մեր Արմէն Վահէն ինչո՞ւ մնացած հոնօրաբա (25 դ[ոլար]) չի դրկում: Երեւի սպասում է Զատիկին, որպէս զի դրամը նւերի ձեւով դրկի...¹⁶⁷ Եւ նաեւ ինչո՞ւ շաբաթաթերթը¹⁶⁸ մինչեւ հիմա Հոլանդա եմ դրկում¹⁶⁹:

- ¹ Տե՛ս՝ «Ամերիկա-Հայկական Մշակութային Ընկերակցությունը» (խմբագրական), *Հայրենիք*, 6 Նոյեմբեր 1945, էջ 4:
- ² Տե՛ս օրինակ՝ Վարդան Մատթեոսեան, *Կոստան Զարեանի Շուրջ (Ուսումնասիրություն)*, Անթիլիաս, «Գեորգ Մելիտինեցի» Գրական Մրցանակ, 1998, էջ 370-427:
- ³ «Անգլերեն Գրականության Պահանջը» (խմբագրական), *Հայրենիք*, 19 Մարտ 1944, էջ 4:
- ⁴ Ըստ Հ.Յ.Դ. Արխիվներու Հիմնարկի նորանշանակ տնօրեն Վաչե Բրուտեանի, «մօտակայ ամիսներուն, պիտի սկսինք շարունակել արխիվներու դասաւորումի եւ դասակարգումի աշխատանքը: Մէկիկ-մէկիկ պիտի բանանք տուփերը, որպէսզի տեսնենք թէ նախ ի՞նչ կը պարունակեն ատոնք: Օրինակ, քանի մը տուփերու մէջ գետեղուած են Սիմոն Վրացեանի թուղթերը: Ո՞վ գիտէ, թէ այդ մեր բանայիք տուփերէն ի՞նչ նոր հարստութիւն պիտի յայտնաբերուի» (Արօ Պողիկեան, «ՀՅԴ Արխիվը Պատմական Միլիոնաւոր Էջերու Հաւաքածոյ Է...», Կը Յայտնէ ՀՅԴ Արխիվներու Հիմնարկի Տնօրեն Վաչե Բրուտեան», *Հայրենիք*, 20 Փետրուար 2009, էջ 9):
- ⁵ Տե՛ս՝ Մուշեղ Իշխան, *Իմ ուսուցիչներս*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1984, էջ 187:
- ⁶ Տե՛ս մեր հրապարակումը՝ Սիմոն Վրացեան, «Երեսուն Է Խօսում...», *Յառաջ Միտք եւ Արուեստ*, Մայիս 2001, էջ 4:
- ⁷ Այդ նամակին մասին, տե՛ս՝ Նորիկ Սարգսեան, «Սիմոն Վրացեանի Մի Նամակի Մասին», *Դրօշակ*, Հոկտեմբեր 2002, էջ 42-46: Յաւելեալ ճշդումներու համար, տե՛ս՝ Վարդան Մատթեոսեան, «Սիմոն Վրացեանի Նամակ Մը եւ Իր Առեղծուածային Հասցեատէրը», *Յառաջ - Միտք եւ Արուեստ*, Նոյեմբեր 2008, էջ 2-3:
- ⁸ ««Հայրենիք» Ամսագրի Հիմնադրամը եւ Նպատակները» (խմբագրական), *Հայրենիք*, 12 Յունուար 1947, էջ 4:
- ⁹ Անդրանիկ Անդրեասեան, «Փղշտացիներու Խումապը Կոստան Զարեանի Դարձին Հանդէպ», *Պայքար Եռամսեայ*, Աշուն 1964, էջ 67:
- ¹⁰ Կ'ակնարկէ երկրորդ կնոջ՝ ամերիկացի նկարչուի Ֆրենսիս Պրութս-Զարեանին (1900-1963):
- ¹¹ Այս վեպը լոյս պիտի տեսնէր իտալերէն քարգմանութեամբ Իտալիոյ մէջ, պատերազմին սկիզբը, բայց գրաքննական հարցեր թոյլ չտուին այս մտադրութեան իրականացումը, ինչպէս կը յայտնէ հեղինակը Պոստընի հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ: Տե՛ս՝ Վարդան Մատթեոսեան, «Կոստան Զարեան, Մուսոլինի եւ Յարակից Առասպելներ», *Յառաջ Միտք եւ Արուեստ*, Փետրուար 2009, էջ 1:
- ¹² Կոստան Զարեան, *Տատրագոմի Հարսը*, Պոստըն, «Հայրենիք» տպարան, 1930:
- ¹³ Նոյեմբեր 2, 1932ին *Հայրենիքի* խմբագիր Ռուբէն Դարբինեանը գրած էր Զարեանին, թէ «հազիւ մէկ թէ երկու օրինակ է ծախուած մինչեւ այժմ: Ամբողջ գրքերը հոս են: Եթէ ճամբու ծախսը յանձն առնէք, կրնանք Ձեզ դրկել (այս մասին Կ[եղրոնական] Կոմիտէի հետ չեմ խօսած, բայց վստահ եմ, չեն հակառակիր)» (Վարդան Մատթեոսեան, «Նամականի Կոստան Զարեանի եւ Ռուբէն Դարբինեանի», *ԲազմաՎէպ*, 1-4, 2003, էջ 248):
- ¹⁴ Աւետիս Ահարոնեան (1866-1948), արեւելահայ նշանաւոր միպագիր եւ քաղաքական գործիչ: Զարեանի հետ լայն նամակագրութիւն ունեցած է 1920-30ականներուն (տակաւին անտիպ):
- ¹⁵ Կարօ Սասունի (1889-1977), արեւմտահայ գրագետ, յեղափոխական-քաղաքական գործիչ: 1930ականներու սկիզբներուն թղթակցած է Զարեանի հետ: Սասունիին ուղղուած Զարեանի նամակները սկսած են լոյս տեսնել *Բազին* ամսագրին մէջ, 1978ին, բայց հրատարակութիւնը կիսատ մնացած է:
- ¹⁶ Ռուբէն Տէր Միմասեան (1882-1951), յեղափոխական գործիչ: Զարեանի հետ թղթակցած է 1920-30ականներուն: Տե՛ս՝ Վարդան Մատթեոսեան, «Կոստան Զար-

եանի Անտիպ Նամակը Ռուբեն Տեր-Մինասեանին», *Հորիզոն Գրական Յաւելում*, Մայիս 2001, էջ 1-4:

¹⁷ Կ'ակնարկէ *Հայրենիք* ամսագրի 1939ի առաջին երեք թիւերուն մէջ Յակոբ Օշականի «Մինչեւ Ռ'ը...» թատերախաղին հրատարակութեան, որուն նիւթը քաղուած էր Չարեանի անձնական կեանքէն: Որպէս հակադեցութիւն, Չարեան խզած է իր յարաբերութիւնները ամսագրին հետ մինչեւ 1947: Այս մասին, տես Ռուբեն Դարբինեանի Ապրիլ 23, 1946ի նամակը Չարեանին (Մատթեոսեան, «Նամականի», էջ 251-252):

¹⁸ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ ապագայ Գարեգին Ա. կաթողիկոսը՝ բանասէր Գարեգին արք. Յովսէփեանցը (1867-1952), Ամերիկայի Հայոց Արեւելեան Թեմի առաջնորդն էր 1939-1943ին:

¹⁹ Ռուբեն Դարբինեան (1883-1968), *Հայրենիք* օրաթերթի եւ ամսագրի երկարամեայ խմբագիր:

²⁰ Մշակութային կեդրոնի յիշեալ գաղափարը իրականացած չէ:

²¹ Յակոբ Խաչմանեան (1888-1968), կուսակցական գործիչ՝ Նիւ Եորք բնակող:

²² Արմեն Վահէ (Գալուստ Չպուրճեան, 1894-1976), *Հայրենիքի* վարչական պատասխանատու:

²³ Յայտնի չէ, թէ Չարեան ի՞նչ վիրաբուժական գործողութեան ենթարկուած է:

²⁴ Հաւանաբար կ'ակնարկէ համաշխարհային պատերազմի յարափոփոխ իրադարձութիւններուն:

²⁵ Աւետիք Իսահակեան, «Արկածախնդիրները», *Լրաբեր*, Յունուար 8, 1943: Այս յօդուածը, որ Մոսկուայէն հեռագրուած էր, լոյս տեսաւ առանձին գրքոյկով եւ յարակից նիւթերու յաւելումով (Աւետիք Իսահակեան, *Արկածախնդիրները*, Նիւ Եորք, հրատ. Ամերիկահայ Յառաջդիմական Միութեան, 1943): Յօդուածը նոյնպէս հեռագրուած էր Ֆրեզնոյի *Նոր Օր* շաբաթաթերթին, ուր լոյս տեսաւ 15 եւ 22 Յունուար 1943ի թիւերով, ապա՝ առանձին գրքոյկով, դարձեալ յարակից նիւթերու յաւելումով (Աւետիք Իսահակեան, *Արկածախնդիրները*, տպարան «Նոր Օր»ի, Ֆրեզնո, 1943): Յօդուածը նոյնպէս առաքուած էր ոչ-դաշնակցական ճակատի այլ թերթերու (հմմտ.՝ *Ժողովուրդի Չայն*, 28 Յունուար 1943): Իսահակեանի այս յօդուածը կոչ կ'ուղղէր իր կուսակցական նախկին ընկերներուն գաղտնի զերմանիոյ մէջ նացիներու հետ գործակցող դաշնակցականներէն եւ ըստ Դաշնակցութեան հին աւանդներուն հայրենիքի պաշտպանութեան ի նպաստ կանգնիլ:

²⁶ *Հայրենիք* օրաթերթը իրերայաջորդ երեք խմբագրականներով անդրադարձած է Իսահակեանի յօդուածին. «Խորհրդ[ային] Կառավարութեան Հարցումները Դաշնակցութեան» (Յունուար 16, 1943), «Սխալ Հասցէի Ուղղուած Կոչ Մը եւ Յորդոր Մը» (Յունուար 17, 1943) եւ «Քանի Մը Ճշմարտութիւններ» (Յունուար 19, 1943):

²⁷ Այսինքն՝ բոլշեւիկներու (ռուս. «մեծամասնական»):

²⁸ Կ'ակնարկուի Իսահակեանի յիշատակութեան՝ Ալեքսանդր Խատիսեանի, Ջօր. Դրոյի եւ Արտաշէս Արեղեանի գործակցութեան՝ նացիական Գերմանիոյ իշխանութիւններուն հետ:

²⁹ Սկզբունքներու (ռուս.):

³⁰ Atlantic Charterը Օգոստոս 1941ին ԱՄՆի նախագահ Ֆրանքլին Ռուզվելթի եւ Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Ուինսթըն Չըրչիլի ստորագրած համատեղ յայտարարութիւնն էր, որ յետպատերազմեան աշխարհին համար նպատակներ կը դնէր: Ան կը յայտնէր, թէ երկու երկիրները հողային շահեր պիտի չհետապնդէին, տարածքային փոփոխութիւնները պիտի յարգէին շահագրգիռ ժողովուրդներու փափաքները/ցանկութիւնները, ամէն ժողովուրդի ինքնորոշման իրաւունքը պիտի ընդունուէր, եւն.: Յունուար 1942ին 26 երկիրներ եւս միացած էին յայտարարութեան («Պատմական Վաւերագրեր», *Հայրենիք Տարեգիրք*, 1944, էջ 215-217):

- ³¹ Թերեւս կ'ակնարկէ վաւերագրի երրորդ կէտին, որ կ'ընդունէր, որ բոլոր ժողովուրդները ինքնորոշման իրաւունք ունէին, ինչ որ հակասութեան մէջ էր, օրինակ, Անգլիոյ գաղութային քաղաքականութեան հետ:
- ³² Հմմտ. ԱՄՆի նախագահ Հ. Թրումընի Մարտ 1947ի յայտարարութիւնը («Թրումընեան Վարդապետութիւն»), որ ամերիկեան արտաքին քաղաքականութեան յենարան կը դարձնէր Յունաստանի եւ Թուրքիոյ ընծայուելիք օժանդակութիւնը՝ խորհրդային հակակշիռէն խուսափելու համար:
- ³³ *Christian Science Monitor*՝ ամերիկեան օրաթերթ, որ լոյս կը տեսնէ 1908էն, Պոստոնի մէջ: Կը հրատարակուի «Գիտական Քրիստոսի Եկեղեցւոյ» կողմէ եւ ծանօթ է միջազգային լուրերու (ի մասնաւորի՝ Միջին Արեւելքի) լայն տեղեկատուութեամբ: 2009ին վերածուած է համացանցային օրաթերթի, պահելով շաբաթական տպագիր հրատարակութիւններ:
- ³⁴ 1941-44ին, կառավարութեան թոյլտուութեամբ, համաքրքական շարժումը կրկին զարթոնք ապրած էր Թուրքիոյ մէջ: 1944ին, երբ խորհրդային հակայարձակումը արդէն Գերմանիոյ դիրքերը անվերադարձ կերպով վտանգած էր, շարժումը ճգնուեցաւ թուրք կառավարութեան կողմէ՝ սիրաշահելու համար իր դիրքերը վերականգնող արեւելեան հզօր դրացին:
- ³⁵ Ուենտլ Լուիս Ուիլքի (1892-1944), ամերիկացի արդիւնաբերող եւ քաղաքական գործիչ: 1940ի ընտրութիւններուն Հանրապետական Կուսակցութեան թեկնածուն էր եւ պարտուած է Ռուզվելթէն, որուն պատերազմական ջանքերուն զօրավիգ կանգնած է այնուհետեւ:
- ³⁶ Tories՝ Անգլիոյ Պահպանողական Կուսակցութիւնը:
- ³⁷ Լիպարիտ Նազարեանց (1877-1947), արեւելահայ գրագէտ եւ քաղաքական գործիչ: Զարեանի եւ իր յարաբերութեան մասին, տես՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեան եւ Լիպարիտ Նազարեանց», *Հորիզոն - Գրական Յանդիմանք*, Սեպտեմբեր 1994:
- ³⁸ Նազարեանց՝ 1910ականներու սկիզբներուն Պոլիս ապրելէ ետք, 1915ի Յունուարին եւ Մարտին գաղտնաբար վերադարձած է օսմանեան մայրաքաղաքը յատուկ առաքելութեամբ:
- ³⁹ 1871ին ֆրանսական Ալզաս-Լոռէնը (Alsace-Lorraine) գրաւուած էր Գերմանիոյ կողմէ ու Ա. Աշխարհամարտի վերջաւորութեան Ֆրանսան ետ առած էր զայն:
- ⁴⁰ Կ'ակնարկէ ԱՄՆի նախագահ Վուդրօ Ուիլսոնին (1856-1922), որ Ա. Աշխարհամարտի ատարտին համբաւաւոր «14 Կէտեր»ը հեղինակած էր, որոնք կոչուած էին յետպատերազմեան աշխարհը վերադասաւորելու:
- ⁴¹ Komintern՝ Գ. Միջազգայնականը (1919-1943), որ կը համախմբէր աշխարհի համայնավար կուսակցութիւնները եւ կը գտնուէր Խորհրդային Միութեան անմիջական ղեկավարութեան տակ:
- ⁴² Կ'ակնարկէ «Քանի Մը Ճշմարտութիւններ» խմբագրականին (*Հայրենիք*, 19 Յունուար 1943, էջ 4): Այս մամակէն կարելի է հետեւցնել, որ այդ խմբագրականները, որոնք կ'անդրադառնան Իսահակեանի յօդուածին մէջ արծարծուած հարցերուն, գրած է Վրացեանը եւ ո՛չ թէ Ռ. Դարբինեանը:
- ⁴³ Մաքսիմ Լիպիլնով (1876-1951), հին բոլշեւիկ, ԱՄՆի մօտ Խորհրդային Միութեան դեսպան 1941-1943ին:
- ⁴⁴ Էմիլ Զոլա (1840-1902), ֆրանսացի վիպասան:
- ⁴⁵ Էրնեստ Ռընան (1823-1892), ֆրանսացի փիլիսոփայ:
- ⁴⁶ Կ'ակնարկէ ռուսերէն բառերու տառադարձութեան եւ ո՛չ թէ թարգմանութեան:
- ⁴⁷ *Հոսփոտի փամփուրջ*. «Տէր ողորմեա» (ռուսերէն), թէւ այստեղ կ'ակնարկէ թարգմանութեան (հմմտ. Կոստան Զարեան, *Նաւը Լեւրան Վրայ*, Պոստըն, «Հայրենիք» տպարան, 1943, էջ 352):
- ⁴⁸ Լեւ Տոլստոյ (1828-1910), ռուս վիպասան:

- ⁴⁹ Հաւանաբար Ահմէտ Էմին Եալման (1888-1972), թուրք լրագրող:
- ⁵⁰ Ամերիկեան ամսաթերթ (Նիւ Եորք, 1941-1946): Յօդուածը տեսած չենք:
- ⁵¹ Նամակին վերելք գրուած են «պատմէն» եւ «Կոստան Զարեանին» բառերը: Նամակը յայտնապէս սեւագրութիւն է: Իրենց կարեւորութեան համար, շեղատառ եւ սուրանկին փակագիծերու մէջ կը ներկայացնենք Վրացեանի ջնջած բառերը կամ նախադասութիւնները:
- ⁵² Հմմտ.՝ Վրացեանի հաստատումը *Նաւը Լերան Վրայի* նուիրում իր գրախօսականին մէջ. «*Բայց իր նեղ սահմաններում էլ Զարեանի վէպը խոշոր երեւոյթ է արդի Հայ գրականութեան մէջ՝ թէ որպէս արուեստի գործ եւ թէ իբրեւ Հայ կեանքի փիլիսոփայութիւն*» (Սիմոն Վրացեան, «Նաւը Լերան Վրայ». Կոստան Զարեանի Նոր վէպը», *Հայրենիք*, 1 Մարտ 1944), էջ 1):
- ⁵³ Հմմտ.՝ Վրացեանի գրախօսականին հետեւեալ տողերը. «*Հէնց սկզբից ընթերցողը վէպի մէջ սպասում է տեսնել Հայ կեանքի մօտիկ անցեալի, ամենայնչափանալից մի շրջանի ազգային վէպը (երօթ), ինչպէս Լ. Տօլստոյի «Պատերազմը եւ խաղաղութիւնը» իր ժամանակաշրջանի համար*» (Վրացեան, «Նաւը Լերան Վրայ», էջ 1):
- ⁵⁴ Կլիմա (Ֆր.):
- ⁵⁵ Տանձիբարով մահացած անձնատրութիւն մըն է, ըստ երեւոյթին՝ ռուսացած հայ մը, որուն մասին ակնարկութիւն կայ վէպին մէջ (Զարեան, *Նաւը*, էջ 324-326), իսկ Ստեփան Մարկոսովիչը՝ նոյն վէպի հերոս՝ Հերեանի գացած մէկ ճաշկերոյթին թամատան (անդ, էջ 330-335):
- ⁵⁶ Այս նախադասութիւնը հանում է վէպէն (հմմտ.՝ անդ, էջ 360):
- ⁵⁷ Հմմտ.՝ հետեւեալ պարբերութիւնը, որ կը վերաբերի խորհրդայնացումի նախօրեակին. «*Պարլամենտի եւ կառավարութեան նիստերը շարունակուած էին գիշեր եւ ցորեկ: Ժառեր էին արտասանում, որոշումներ էին առնում, որ անհնարին էր գործադրել*» (անդ, էջ 360):
- ⁵⁸ «Աշոտ Երկաթ»՝ 1920ին Սեւանայ լիճը նաւարկող ռազմանաւ (տե՛ս՝ Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի Շուրջ*, էջ 371-372):
- ⁵⁹ «Աշոտ Երկաթ»ի հանդէսին, ըստ վէպին, խօսք առած է նախարար մը (կամ «*Նախարարարութեան ժողովի նախագահը*». ինքնութիւնը անորոշ է), որ «*ծիծաղելի մի մարդ*»ու տպատրութիւն չի ձգեր (հմմտ.՝ *Նաւը*, էջ 269-270):
- ⁶⁰ Կ'ակնարկէ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին վարչապետ Յովհաննէս Բազազնունիի առաջին ճառի նշանատր բանաձեւումին, թէ՛ Հայաստանը «*անձեւ քառս*» էր:
- ⁶¹ Հմմտ. Վրացեանի գրախօսականին հետեւեալ տողերը. «*Վէպի ֆոնը, գրեթէ ամբողջապէս, մռայլ ներկերով է գունաւորուած, ինչ որ իրական չէ բնաւ. Զարեանի առած պատմական շրջանում, Հայաստանում միայն աւեր ու խուժան, պատերազմ ու գաղթականութիւն չէ եղած, այլեւ պետական կառուցման ու շինարարութեան պափօս* (...)» (Վրացեան, «Նաւը Լերան Վրայ», էջ 1):
- ⁶² Զարեան Հայաստան այցելած էր Հոկտեմբեր 1919ին իբրեւ իտալական թերթերու թղթակից (Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի շուրջ*, էջ 114):
- ⁶³ Մովսէս Խորենացիի նշանատր խօսքը (*Պատմութիւն Հայոց*, Ա. գիրք, Գ. գլուխ):
- ⁶⁴ Հայաստանի (այսօր՝ Երեւանի) Պետական Համալսարանը հիմնուած է Յունուար 1920ին Ալեքսանդրապոլի (այժմ՝ Գիւմրի) մէջ:
- ⁶⁵ Նիկոլ Աղբալեան (1873-1947), արեւելահայ գրաքննադատ, մանկավարժ եւ քաղաքական գործիչ:
- ⁶⁶ Եւրի Ղամբարով (1850-1926), նշանատր իրաւաբան, Հայաստանի (Երեւանի) Պետական Համալսարանի առաջին տեսուչը:
- ⁶⁷ Հմմտ.՝ Հանրապետութեան պատմութեան լաւագոյն գիտակ Ռիչըրտ Յովհաննէսեանի հետեւեալ հաստատումը. «1920ի գարնան տրամադրելի բոլոր հողերը ցանե-

լու կառավարութեան արշալը յարաբերական յաջողութիւն ունեցաւ, քանի որ շուրջ 350.000 փութ (6.000 բոն) սերմ բաժնուեցաւ գիղացիական համայնքներուն եւ գիղական ինքնաբարելաման վարչական յանձնաժողովներուն՝ զեմստութիւններուն» (Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. III: From London to Sèvres, February-August 1920*, Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1996, p. 6):

⁶⁸ Բաժնիւ Պենսօ, կոմս Բատուր (1810-1861), քաղաքական գործիչ, իտալական միասնական թագաւորութեան հիմնադիրներէն մէկը:

⁶⁹ Այս ակնարկութիւնը չկայ վէպին մէջ եւ կը թուի ջնջուած ըլլալ: Հմմտ.՝ սակայն էջ 398 («Չկար ուժգին անձնաւորութիւնը, որ ժողովուրդներէ կեանքի զժւարին վայրկեաններին, պատմութեան փոթորկած ծովում կանգնում է ինչպէս փարոս եւ ցոյց տալիս փրկութեան ճանապարհը») եւ էջ 440 («Մեզ պէտք էր մի Գարիբալդի...»):

⁷⁰ Արամ Մանուկեան (1879-1919), յեղափոխական-կուսակցական գործիչ, կը համարուի Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան հիմնադիրը:

⁷¹ Խաչատուր Կարճիկեան (1882-1918), հանրային գործիչ, Հայաստանի Հանրապետութեան Պարենաւորման, ապա՝ Ելեւմտական նախարար:

⁷² Մինաս Բերբերեան (1871-1919), գրականագետ, հանրային գործիչ, Հայաստանի Հանրապետութեան Պետական Վերահսկիչ:

⁷³ Մովսէս Սիիկեան (1872-1937), զինուորական, Ղարաքիլիսէի ճակատամարտի հրամանատար:

⁷⁴ Դրօ (Դրաստամատ Կանայեան, 1884-1956), յեղափոխական գործիչ, Բաշ Ապարանի ճակատամարտի հրամանատար:

⁷⁵ Թովմաս Նազարբէկեան (1855-1931), զինուորական, Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան բանակի գլխաւոր հրամանատար:

⁷⁶ Ալեքսանդր Թամանեան (1878-1936), ճարտարապետ, Երեւանի գլխաւոր յատակագծի հեղինակ: Հեղինակած է Հայաստանի Հանրապետութեան զինանշանը:

⁷⁷ Հմմտ.՝ Չարեան, Նաւը, էջ 268-270:

⁷⁸ Հմմտ.՝ անդ, էջ 358. «Վառելիք չկար, վազոններ չկային, շոգեշարժ մեքենաներ չկային: / Ո՛չինչ չկար»:

⁷⁹ Հմմտ.՝ անդ, էջ 356, ուր կուլերը անհետացած են. «Պատին կպցրած կոշերը եւ յայտարարութիւնները անձրեւից յետոյ վայր էին թափուում: Թուղթը ալիւր էր հոտում: Քաղթականները նետում էին նրանց վրայ, իրենց բերանը լեցնում, ծամում»:

⁸⁰ Այս պարբերութիւնը հանուած է վէպէն:

⁸¹ Kapliia degtiia portit bochku meda: Ռուսերէն ասացուածք. բառացի՝ «Դժալ մը կուպրը մեղրի տակառը կը փճացնէ»:

⁸² Բացառելով մանր ճշդումներ (հմմտ.՝ ծանօթ. 44 եւ 61), Չարեան էական վերանայումի ենթարկած չէ վէպը:

⁸³ Այս նամակին կից կենսագրական նոթերը ներկայացուած են նամակէն անմիջապէս ետք, առանձին էջերու վրայ:

⁸⁴ Վէպը լոյս տեսած է Դեկտեմբեր 31, 1943ին:

⁸⁵ Միայն այստեղ է, որ Չարեան «Բոստոն» գործածած է:

⁸⁶ Ֆրանսերէն՝ «մեր միջեւ»:

⁸⁷ 1944ի դասախօսութիւնը Չարեանի առաջին հրապարակային ելոյթը պիտի ըլլար այս նիւթին շուրջ: Իր ուսումնասիրութեան հիմնական դրոյթները ամփոփուած են 1967ին լոյս տեսած յօդուածին մէջ (*Սովետական Արուեստ*, 4, 1967, էջ 42-48 եւ 5, 1967, էջ 28-31: Հմմտ.՝ Կոստան Չարեան, *Նաւատոմար*, Երեւան, 1999, էջ 537-557):

⁸⁸ Գրչավրէպ կամ յիշողութեան վրիպում պէտք է նկատել ասիկա, քանի որ Չարեան ստուգապէս ծնած է 8 (նոր տոմարով՝ 21) Փետրուար 1885ին, ինչպէս գրուած է մեր հրատարակած ծննդեան վկայականին մէջ («Թուղթ Ծննդեան», *Յառաջ Միտք եւ*

Արուեստ, Դեկտեմբեր 1994, էջ 4. հմտ.՝ Մատթեոսեան, *Կոստան Զարեանի Շուրջ*, էջ 23-24):

⁸⁹ Պարոյի մէջ:

⁹⁰ Այս երեք անուններէն ցարդ ուսումնասիրողներուն միայն յայտնի է *Le Thyreseի* աշխատակցութիւնը (տե՛ս՝ Մատթեոսեան, *Կոստան Զարեանի Շուրջ*, էջ 43):

⁹¹ Զարեան Պոլիս գտնուած է Հոկտեմբեր 1910էն մինչեւ Յունիս 1911:

⁹² Եիշող՝ Փետրուար 1913ին:

⁹³ «Մեհեան» ամսագիրը լոյս տեսած է Յունուար-Յուլիս 1914ին:

⁹⁴ Զարեան Պոլկարիա գտնուած է Նոյեմբեր 1914էն մինչեւ Հոկտեմբեր 1915:

⁹⁵ *Երեք Երգեր Ասելու Համար Վիշտը Երկրի եւ Վիշտը Երկնքների* վիպերգին իտալերէն թարգմանութիւնը առաջին անգամ լոյս տեսած է 1916ին:

⁹⁶ Զարեանի ցարդ յայտնի աշխատակցութիւնը օտար (արեւմտեան) մամուլին ընդհանրապէս Constant Zarian կամ C.Z. ստորագրուած է: Ռուսալեզու մամուլին մէջ գործածած է *Կոստար* ծածկանունը: Այլ ծածկանուններ յայտնի չեն մեզի:

⁹⁷ *Հայրենիք* ամսագիր, 1926-1928:

⁹⁸ *Հայրենիք* ամսագիր, 1925:

⁹⁹ *Հայրենիք* ամսագիր, 1930:

¹⁰⁰ *Հայրենիք* ամսագիր, 1930 (միաժամանակ՝ առանձին գիրքով):

¹⁰¹ *Հայրենիք* ամսագիր, 1935-1938:

¹⁰² *Հայրենիք* ամսագիր, 1931-1933:

¹⁰³ Kingston, փոքր քաղաք Նիւ Եորք նահանգին մէջ՝ Նիւ Եորք քաղաքէն շուրջ 150 քիլոմէթր դէպի հիւսիս:

¹⁰⁴ Դասախօսութիւնը՝ «Լեոնարտո Տա Վինչին եւ Հայաստանը», տեղի ունեցաւ Մարտ 2, 1944ին (տե՛ս՝ «Կոստան Զարեանի Դասախօսութիւնը «Հայրենիք»ի Սրահին Մէջ», *Հայրենիք*, 4 Մարտ 1944, էջ 1): Դասախօսութեան լրագրական ամփոփումը տե՛ս՝ «Լեոնարտո Տա Վինչի եւ Հայաստան», *Հայրենիք*, 10 Մարտ 1944, էջ 1-2:

¹⁰⁵ Ալպընի՝ Նիւ Եորք նահանգին մայրաքաղաքը:

¹⁰⁶ Վէպը լոյս տեսած է Դեկտեմբեր 31, 1943ին: Առաջին գրախօսականը գրած է նոյնինքն Վրացեանը եւ լոյս տեսած է Զարեանի Պոստըն տուած դասախօսութեան նախօրեակին (Սիմոն Վրացեան, «Նաւը Լերան Վրայ». Կոստան Զարեանի Նոր Վէպը», *Հայրենիք*, 29 Փետրուար եւ 1 Մարտ 1944):

¹⁰⁷ Կը թուի թէ կ'ակնարկէ իր դէմ եղած բռնամանքի մը:

¹⁰⁸ Արմենակ Ալիխանեան (1890-1977), բժիշկ ու հրապարակագիր: Վրացեանէն ետք, *Նաւը Լերան Վրայի* երկրորդ գրախօսականը հրատարակած է *Հայրենիք* օրաթերթին մէջ (Մուսսիբցի, «Կոստան Զարեանի Գիրքը «Նաւը Լերան Վրայ», *Հայրենիք*, 15 եւ 16 Օգոստոս 1944):

¹⁰⁹ Ակնարկութիւնը պարզ չէ:

¹¹⁰ Յովան Զարեան (1930), բուաբանագէտ, Կոստան Զարեանի երկրորդ ամուսնութենէն ծնած զաւակը:

¹¹¹ Այդ նամակին ճակատագիրը անյայտ է:

¹¹² Թերեւս կ'ակնարկէ «Սրտի ճանապարհը» վիպերգին, որ 1948ին լոյս տեսած է *Նայիրի* ամսագրին մէջ:

¹¹³ Այսինքն՝ Վրացեանի ապրած պանդոկին մէջ:

¹¹⁴ Prishla beda, otkrivaii vorota: Ռուսերէն ասացումը, բառացի՝ «փորձանքը որ եկաւ՝ բա՛ց դարպասները» (հայերէն՝ «փորձանքը մինակը չի գար»):

¹¹⁵ Կ'ակնարկէ Ալիխանեանին:

¹¹⁶ Հաւանաբար կ'ակնարկէ Հայ Դատի Յանձնախումբի կազմակերպական ժողովներէն մէկուն: Յանձնախումբը հիմնուած ու իր առաջին նիստը գումարած էր Դեկտեմբեր 1944ին:

- ¹¹⁷ Կառավարական պարտաբուրքեր, որոնք Բ. Աշխարհամարտի ընթացքին թողարկուեցան՝ ԱՄՆի պատերազմական գործունեությունը ֆինանսատրելու նպատակով: Ըստ տուեալներու, 85 միլիոն ամերիկացիներ գնած են զանոնք՝ 185,700 միլիոն տոլարի արժէքով:
- ¹¹⁸ Ըստ երեւոյթին, Չարեան տարակարծութիւններ ունեցած ու Հայ Դատի Յանձնախումբի կազմէն իր հրաժարականը տուած է, զոր, դատելով դէպքերու յետագայ ընթացքէն, յետոս կոչած է:
- ¹¹⁹ Այսինքն՝ կուսակցական կազմը:
- ¹²⁰ Էտուրըրտ Ստեփանիս (1900-1949), ԱՄՆի Պետական Զարտուղար 1944-1945ին:
- ¹²¹ Հայրենիք ամսագրին մէջ լոյս տեսնելէ ու անաւարտ մնալէ ետք (1931-1933), *Բանկօօպը եւ Մամուրի Ոսկորները* առանձին գիրքով հրատարակուած է աւելի քան կէս դար ետք (Անթիլիաս, 1987):
- ¹²² Չարեան նկատի ունէր, հաւանաբար, վէպին հակախորհրդային քննադատութիւնը:
- ¹²³ Յոյն փիլիսոփայ Հերակլիտի նախադասութիւնը, որ Նաւը Լեւան Վրայի բնաբանը կը կազմէ:
- ¹²⁴ Այսինքն՝ Արմէն-Վահէն:
- ¹²⁵ Ալեքսանդր Պուշկին (1799-1837), ռուս հռչակաւոր բանաստեղծ:
- ¹²⁶ Է. Ֆ. Լ. Վուտ, լորտ Հալիֆաքս (1881-1959), անգլիացի քաղաքական գործիչ, ԱՄՆի մօտ Անգլիոյ դեսպան (1942-1946):
- ¹²⁷ Մերձատուր Արեւելքի (անգլ.):
- ¹²⁸ Արեւելեան Եւրոպայի Գործեր (անգլ.):
- ¹²⁹ Ասատուր Խտրեան (1893-1955), կուսակցական գործիչ:
- ¹³⁰ Կ'ակնարկէ Հայ Դատի Յանձնախումբի գրասենեակին:
- ¹³¹ Յուշագիրը (անգլ.): Կ'ակնարկէ Հայ Դատի Յանձնախումբի պատրաստած հրատարակութեան՝ «Հայկական Հարցի Վերաբերեալ Յուշագիր Մը» (տե՛ս՝ այս նամակին կից գրութիւնը):
- ¹³² Մեկնաբաններուն (անգլ.):
- ¹³³ *The Frontier Between Armenia and Turkey as Decided By President Wilson*, New York, Armenian National Committee, 1945.
- ¹³⁴ Վրացեան Սան Ֆրանսիսկօ էր, ուր կը գլխաւորէր Հայ Դատի Յանձնախումբի պատուիրակութիւնը որ շփումներ կը հաստատէր Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան հիմնադրութիւնը նախապատրաստող ու հոն ժողով գումարած երկիրներու պատուիրակութիւններուն հետ: Յունիս 7, 1945ին պատուիրակութիւնը Հայ Դատը արծարծող յուշագիր մը կը ներկայացնէր ժողովին:
- ¹³⁵ Տեղեկատու (անգլ.):
- ¹³⁶ Հայ Դատի Յանձնախումբի հրատարակած *Armenian Bulletin*էն լոյս տեսած են 8 թիւեր մինչեւ 1947:
- ¹³⁷ ԱՄՆի Արտաքին Գործոց Նախարարութիւն:
- ¹³⁸ Յիշեալ նամակը գողցուած էր ռուսական դեսպանատան աշխատակիցներուն կողմէ եւ դրկուած՝ Մոսկուա (հմմտ.՝ Սարգսեան, «Սիմոն Վրացեանի Սի Նամակի Մասին», էջ 42:
- ¹³⁹ Գրասենեակ (անգլ.):
- ¹⁴⁰ Այսինքն՝ Վրացեանի պանդոկի սենեակին մէջ:
- ¹⁴¹ Ինչպէս վկայած է Լեւոն Յակոբեանի մահուան առիթով գրուած Հայրենիքի խմբագրականը, հանգուցեալը ուզած էր Հայրենիք ամսագրին մէջ հրատարակուած Ռուբէնի Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակները շարքին մեկեւնասութիւնը ստանձնել. «*Խմբագրութիւնս նամակով մը իրեն բացատրեց, թէ պատերազմի այս օրերուն, երբ մենք կտրուած ենք Ռուբէնէն, կարելի չէ իրագործել իր այդ փափաքը, որովհետեւ Ռուբէնի Հաւանութիւնը, սրբագրութիւններն ու լրացումները պէտք են իր յուշերը հատորներու ձեւով վերհրատարակելու համար: Բայց միաժամանակ մենք*

թելադրեցինք մեր ողբացեալ ընկերոջ, որ իր ծախքով հրատարակէ Կոստան Զարեանի Հայաստանի Հանրապետութեան կեանքէն առնուած մէկ մեծ վէպը («Նաւը Լեւոն Վրայ»), որ գրական գլուխգործոց մըն է եւ, սակայն, դրամական միջոցներ չըլլալու պատճառով, կը մնայ ձեռագիր վիճակի մէջ: Ընկ. Լեւոն Յակոբեան, առանց վէպին հետ ծանօթանալու, նամակով մը խոստացաւ ստանձնել անոր հրատարակութեան ծախքերը, ինչ որ եւ կատարեց իրեն յատուկ խղճմտութեամբ» («Ընկ. Լեւոն Յակոբեան», Հայրենիք, 1 Նոյեմբեր 1944, էջ 4): Լ. Յակոբեան 1500 տողարի նութրատուութիւն կատարած է այդ նպատակով (Մ. Վրոյր, «Ընկեր Լեւոն Յակոբեան», Հայրենիք, 7 Նոյեմբեր 1944, էջ 2):

¹⁴² Եւ իշող՝ Էջմիածնեցի (Տրդատ Գազանճեան, 1892-1966), Հայրենիքի աշխատակից:

¹⁴³ Էջմիածնեցի, «Ընկ. Լեւոն Յակոբեան», Հայրենիք, 25 Նոյեմբեր 1944, էջ 1-2:

¹⁴⁴ Լեւոն Յակոբեան (?-1944), կուսակցական գործիչ, Ասպարէզ օրաթերթի հիմնադիրներէն:

¹⁴⁵ Նկատի ունի Բանկօօպը եւ Մամուրի Ոսկորները հրատարակութեան առիթով (1931-33) պատուագիներու պարտքը:

¹⁴⁶ Ծուլիանօ Պոնֆանթ (1904-2005), իտալացի լեզուաբան, *Armenian Quarterly* խմբագրութեան անդամներէն մէկը:

¹⁴⁷ «Տեղեակ չեմ» (ֆրանսերէն):

¹⁴⁸ *Armenian Quarterly*, Միացեալ Նահանգներու առաջին հայագիտական հանդէսը (խմբագիր՝ Կոստան Զարեան), որ լոյս տեսած է միայն երկու քիտով, 1946ին, եւ այնուհետեւ դադրած է ցարդ անյայտ պայմաններու մէջ:

¹⁴⁹ Կ'ակնարկէ Յուլիս 29, 1946ին Փարիզի մէջ գումարուած ժողովին՝ ՍԱԿի հիմնադիր 21 պետութիւններու ներկայացուցիչներուն մասնակցութեամբ:

¹⁵⁰ UN (United Nations) - Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւնը: Օգոստոս 14, 1946ին Ֆրանսայի Հայ Դատի Պաշտպանութեան Յանձնախումբը (Comité de Defense de la Cause Arménienne) կոչ ուղղեց ժողովի մասնակիցներուն՝ Հայկական Հարցը օրակարգի նիւթ դարձնելու (տե՛ս՝ H. Thorossian, *Armenia y la Causa Armenia*, Buenos Aires, 1985, էջ 105):

¹⁵¹ Հաւանաբար կ'ակնարկէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ԺԳ. Ընդհ. Ժողովին (Գահիրէ, 1947) իր մասնակցութեան:

¹⁵² Կ'ակնարկէ իտալական գինիներուն: Զարեան գինիի լաւ գիտակ էր:

¹⁵³ Անգլ. diet («սննդականոն»):

¹⁵⁴ Գ. Ա. Եզով [Կ. Եզեանց], *Snocheniya Petra Velikogo s Armyanskim* [Պետրոս Մեծի յարաբերութիւնները հայ ժողովուրդին հետ] (ռուսերէն), Ս. Պետերբուրգ, 1898:

¹⁵⁵ Aschot Johannisjan, *Israel Ory und die Armenische Befreiungsidee*, Munchen, M. Muller und Sohn, 1913 (Աշոտ Յովհաննիսեան, Հայ-Ռուս Օրիենտալիստի Ծագման Խնդիրը, Էջմիածին, 1921):

¹⁵⁶ Լեօ, Հայոց Պատմութիւն, հտր. 3, Երեւան, ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, 1946:

¹⁵⁷ Հայկ Օհանեան (1883-1957), իրանահայ բժիշկ ու հանրային գործիչ: 1935ին հաստատուած է Պերլին ու ապա Հայտելպերկ, ուր իր մահկանացուն կնքած է:

¹⁵⁸ Օհանեան Օրիի մասին գիրք մը գրած է, որ մնացած է անտիպ (տե՛ս՝ Կարօ Գեորգեան, *Ամէնուն Տարեգիրքը*, Պէյրութ, 1959, էջ 591):

¹⁵⁹ Կ'ակնարկէ ամերիկեան քաղաքացի դառնալուն:

¹⁶⁰ Զարմանալի (ժող.):

¹⁶¹ Տե՛ս՝ Արմէն Վահէի Դեկտեմբեր 16, 1949 թուակիր մամակը Զարեանին. «Դարբինեանը քիթէն արիւնահոսութիւն ունեցաւ եւ շարունակուեցաւ մի քանի անգամներ» (Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, քիւ 10ա):

¹⁶² Վահան Նաասարդեան (1886-1956), կուսակցական գործիչ ու հրապարակագիր: 1950ին աչքի տեսողութեան շատ լորջ հարցեր ունեցած է, սակայն Եւրոպա կա-

տարրում ուղեորության մը ընթացքին, բժշկական քննութիւնը հաստատած է, որ հիւանդութիւնը cataract չէր եւ անմիջական գործողութեան կարիք չկար (տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Չարեան եւ Վահան Նաւասարդեան», *Բագին*, 4, 1999, էջ 121-123. նոյն, «Բեզլար Նաւասարդեանի եւ Կոստան Չարեանի Նամակները», *Բագմավէպ*, 2007, էջ 353-368):

¹⁶³ Cataract (անգլ. < լատ. «ջրվեժ»)՝ աչքի մէջ տեղի ունեցած մշուշացում, որ կ'առաջնորդէ տեսողութեան նուազումի եւ հնարաւոր կորուսեան:

¹⁶⁴ Վրացեան Իսրայէլ Օրիի մասին յօդուածաշարք մը գրած է *Հայրենիք* օրաթերթին մէջ՝ Հոկտեմբեր 23, 25 եւ 26, 1949ին, իսկ նախապէս՝ «Իսրայէլ Օրիի Մասին» յօդուածը՝ Սեպտեմբեր 25ի թիւին մէջ: Իրեն պատասխանած է բանասէր Յարութիւն Զիւրտեանը՝ Նոյեմբեր 17, 1949ի թիւին մէջ:

¹⁶⁵ Արշակ Չօպանեան (1872-1954), գրագէտ, քարգմանիչ ու հանրային գործիչ: Այս մասին, տե՛ս՝ Փետրուար 16, 1950ի իր նամակը Չարեանին (Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Չարեանի եւ Արշակ Չօպանեանի Նամակներէն», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԻԷ., 2007, էջ 391):

¹⁶⁶ Այսուհանդերձ, յաջորդող ամիսներուն շարունակած է հետապնդել աղբիւրներու հարցը. տե՛ս՝ Բեզլար Նաւասարդեանի Սեպտեմբեր 14, 1950 թուակիր նամակը Չարեանին (Մատթէոսեան, «Բեզլար Նաւասարդեանի», էջ 366-368):

¹⁶⁷ Տե՛ս՝ Ռուբէն Դարբինեանի Ապրիլ 18, 1950 թուակիր նամակը Չարեանին, ուր յայտնած է, թէ «չատ կը ցաւիմ, որ հոնօրարդ թիւրիմացութեամբ մը ուշացուցեր են: Ըսի իսկոյն Վահէին: Այսօր իսկ չէկը պիտի առնէ եւ դրկէ» (Մատթէոսեան, «Նամականի», էջ 258):

¹⁶⁸ *Hairenik Weekly* (1934)՝ *Հայրենիքի* անգլերէն շաբաթաթերթը (1969էն՝ *The Armenian Weekly*):

¹⁶⁹ 1949ին Չարեան որոշ ժամանակով Հոլանտա գտնուած է:

FROM THE CORRESPONDENCE OF
KOSTAN ZARIAN AND SIMON VRATZIAN
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

In 1942 the famous Armenian writer Kostan Zarian (1885-1969) fled from war-torn Italy and settled with his family in New York, where he lived for the next five years. In this period, he published his magnum opus, the novel *The Ship on the Mountain* (1943), worked as the editor of the *Armenian Quarterly*, the first journal of Armenian Studies in the US (1946) and was secretary of the Armenian National Committee, the organization sponsored by the Armenian Revolutionary Federation for the pursuit of the Armenian Cause.

The letters exchanged from 1942 to 1950 by Zarian and Simon Vratzian, noted ARF political leader and former Prime Minister of the first Republic of Armenia, are an interesting source for Armenian literary and political history in the 1940s. This cache of letters is not complete (Vratzian's answers, as well as some letters by Zarian are yet undiscovered), but it offers new information about Zarian's political and literary views, the history of the publication of his novel, his involvement in the activities of the ANC, etc.